
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 01145450 1

216—219

ЗАГАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
VIII.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, Акад.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ НЕЧУЙ

ЛЯЙПЦІҐ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
головні склади:
BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

1—6а. **Лепкий Б.,** Начерк історії української літератури (до нападів Татар). I., нове ілюстроване видання.
7. **Левицький-Нечуй Ів.,** Запорожці.
8. **Ляфонтен Ж.,** Байки (в 4 образками).
9—11. **Карпенко-Карий,** Суета, нове видання.
12—14б. **Крушельницький Антін,** Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, I).
15—16. **Руданський С.,** Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. **М. Вовчок,** Девять братів і десята сестричка Галя.
18—20. **Ахеліс Тома, др.,** Начерк соціольоґії.
21. **Мамін-Сибіряк Д. Н.,** Чутлива совість.
22—23. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть I.
24—25. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть II.
26—27. **Кміт Юрій,** В затінку й на сонці оповідання.
28—29а. **Збірник народніх пісень і дум.**
30—33а. **Чайківський Й.,** Всесв. історія I, стар. віки (з ілюстр.).
34. **Кіплінґ Р.,** От собі казочки (з двома ілюстр.).
35—36. **Кіплінґ Р.,** От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. **Бернзон Б.,** Новоженці, комедія в двох діях.
38—39. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть III.
40. **Езоп,** Байки.
41—43б. **Барвінський В.,** Скошений цвіт, повість.
44—47. **Раковський Ів. др.,** Психольоґія, I.
48. **Андреєв Л.,** Три оповідання.
49—50. **Карпенко-Карий,** Хазяїн, комедія.
51. **М. Вовчок,** Сестра, Козачка, Чумак (оповідання)
52. **Бєрнзон Б.,** Понад сили, драма.
53—56. **Чайківський Й.,** Всесвітна історія II, серед. віки.
57—59. **Ніцше Фр.,** Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. **М. Вовчок,** Від себе не втечеш (оповідання).
61—62. **Ібзен Г.,** Будівничий Сольнес, драма.
63—64. **Гоголь М.,** Тарас Бульба, повість (з ілюстр.).
65. **Руданський С.,** Цар-соловей, поема-казка.
66. **Молієр Ж. Б.,** Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. **Котляревський Ів.,** Наталка Полтавка, укр. опера.
68—72. **Чайківський И.,** Всесвітна історія III, нововічна.
73—74. **Николишин Д.,** Розладдє, драма.
75. **М. Вовчок,** Кармелюк, Невільничка (оповідання).
76—77. **Геновефа,** опов. (з образк.).
78. **Куліш П.,** Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. **Кобилянська Ольга,** Некультурна, новеля.
80. **Кобилянська Ольга,** Valse mélancolique.
Франс Ан., На білих скалах, повість.
…олстой, Л., Живий труп, драма.
…ський О., Спомини з мого життя, I.
…й С., Княгиня Любов, драма.
… дарка, Чари, Ледащиця.
… …орк іст. україн. літер., книжка II.
… …ститутка.
… …, Коротка історія Козаччини.
104. … …умориски.
105. … …, Русалка.
106—107. **Лепк…** …М. Шашкевич (Літ. хар. укр. письм. II).
108—110б. **Куліш П.,** Чорна Рада, повість.
111. **Толстой Л.,** Полонений на Кавказі, правд. подія.
112—113. **Берґзон, Ан.,** Вступ до метафізики.
114. **Франс Анатоль,** Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.

Efremov, Sergy Oleksandrovich

ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ
VIII.

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ, Акад.

ІВАН ЛЕВИЦЬКИЙ НЕЧУЙ

Ivan Levits'ky Nechui

MICROFORMED BY PRESERVATION SERVICES
DATE OCT 25 1991

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІҐ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Ukrainska Knyharnia
658—660 Main Street
Winnipeg Man.
(Canada)

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Товариство „Просвіта"
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

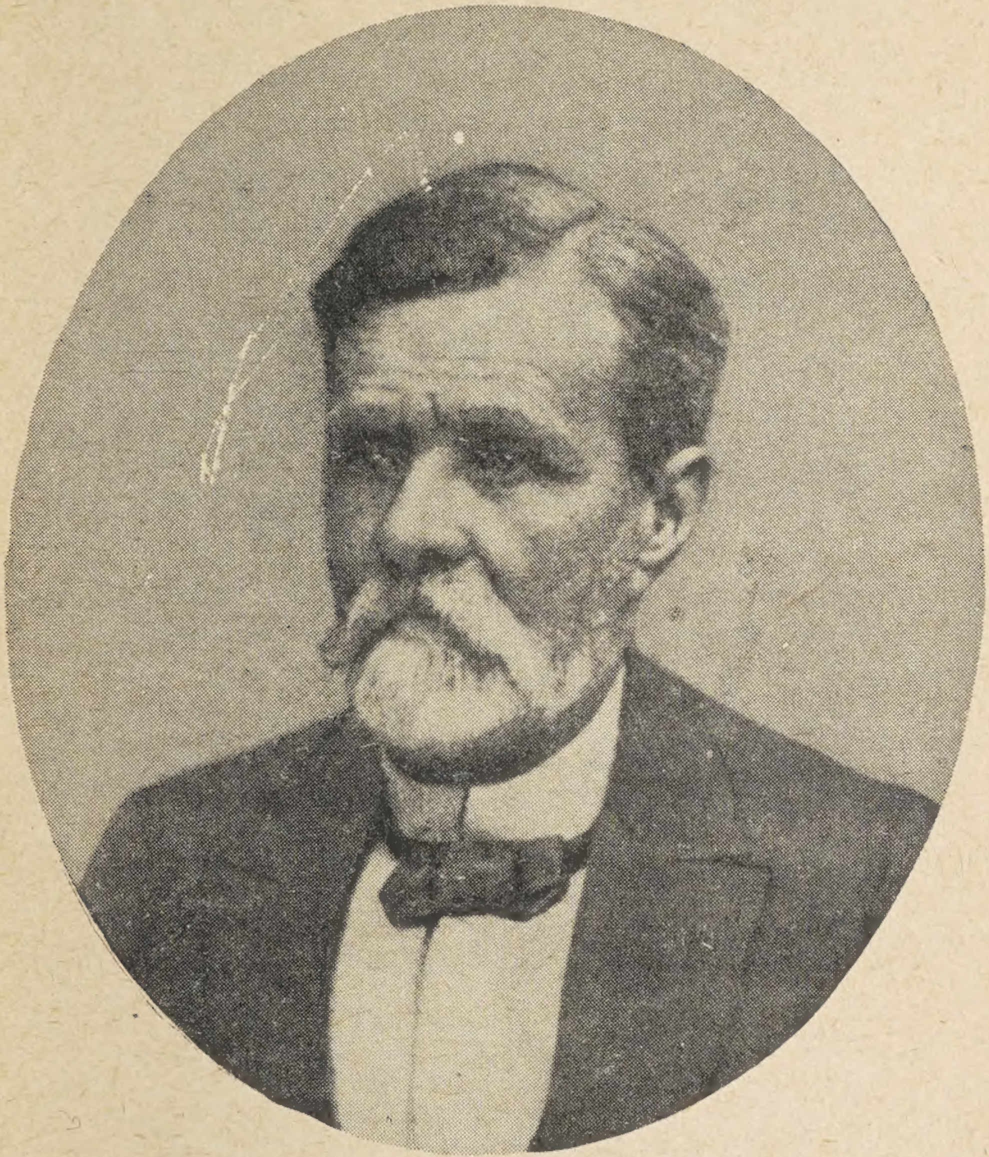
Printed in Germany

LU
L6668
.Ye

Donated by
THE UKRAINIAN BRANCH No. 360
CANADIAN LEGION B. E. S. L.
Toronto, Ontario

583021
5. 5. 54

Іван Левицький

I. Життя Івана Левицького.

I.

Творчість та й особиста доля українського письменника XIX віку мала свої одмітні риси. Типовим було життя більш-менш дрібного службовця, на урядовій здебільшого службі, вчителя, інтелігентного пролетарія,—того, на що російська чиновна дійсність виробила була й термін специфічний—„разночинець“. Такий інтелігент „різночинний“ не міг жити ані з власного маєтку, бо його не мав, ані з літературного заробітку, бо його також не давало українське письменство. Служба—то єдине було джерело життя. Лев'яча пайка часу, сили, здоровля, енергії йшла на ту службу. Що зоставалось—відпочинок, скупе дозвілля — витрачав чоловік на літературу. Звідси вічна, безугавна колізія, джерело трагічного розламу людської істоти, марнування високих замірів, широких планів, розмінювання себе на дрібнички... Це не одного ззіло нам міцного й дужого таланта—згадаймо Свидницького!—а більшість з них у таке поставило становисько, в якому ніяк було розгорнутися, дійти вершин творчости й

дати все, чого могло од них сподіватися письменство. В результаті маємо предовгий мартиролог пропащих сил, змарнованих талантів, занедбаних надій, живцем похованих сподіванок. Люди одцвітали, не встигши навіть розгорнутись на повню своїх можливостей та одважених од природи талантів. Люди, блиснувши парою-другою визначних або високонадійних творів, впірнали в темряву небуття. Люди знемагали в боротьбі—не в тій героїчній боротьбі, що самим процесом горіння дає найвище задоволення і бодай ясний лишає слід—а в боротьбі з дрібнотою, мізерією, нікчемством, гидотністю, міщанством філістерської буденщини, себ-то в найбільш безнадійній і безплодній боротьбі, в якій ні слави ні пам'яти не зажити... І вже сама типовість, оця звичайна тенденція в особистій долі мало не кожного з наших старішої генерації письменників показують, що тут не особисті маємо, а далеко глибші, громадської натури, причини.

Справді-бо: звідки виходив і кого заступав собою український письменник XIX віку? Сільська стріха була єдиним тоді пристановищем української, не скажу—ідеї, швидче стихії, потенціяльної можливости, що лиш за відповідних обставин, часто од випадкового штовхана, розгорталась і доростала до ідеї. З-під тієї стріхи й виходили переважною масою наші письменники. Національний романтизм упривилейованого стану, дворянства, розвіявся, можна сказати, з першими подувами селянської реформи. Дворянство, одірване од маси народньої самим фактом свого народження в самотньому серед села палаці, і в житті просту-

вало тією-ж самою стежкою відчуження. Воно заповняло собою лави платних і безплатних обрусителів, тих „тоже-малоросов“, що про своє „малоросіянство“, по-за варенухою й салом, згадували хіба при тій вірній оказії, щоб його авторитетом підперти непотрібність чи утопійність національного розвитку українського народу, висміяти заходи піонерів на тому важкому шляху. Виняткiв було не багато і в рахубу їх можна не брати. Лишається отже само селянство й ті шари людности, що самим життям приневолені були жити в тісному з ним контакті чи навіть сполученні. І переглядаючи життєписи наших письменників другої половини XIX в., бачимо, що це були діти—селянина, дрібного шляхтича, сільського духовенства. Ці громадські круги й постачали людей на поповнення кадрів українського письменства, взагалі національного відродження. Виходили вони буквально з-під сільської стріхи. Перші враження буття закоріняли в них стихію національну; обставини побуту давали матеріял на творчу роботу розуму й фантазії. Коли щасливий збіг обставин долучав до цього потім ще й освіту, то стихія розгорталася в свідомість, прибиралась в ідеологічний одяг, і людина — наперекір центротяжному процесові життя, часто „разсудку вопреки“—отаборювалася на національному ґрунті, переймалась почуттям певної повинности і свідомо брала на плечі камінь сизифової роботи українства. І заступала вона, через те саме, інтереси тієї-ж стріхи, з-під якої вийшла, того шару громади, себ-то селянства, з яким не порвала й од якого знайшла в собі силу не одійти, з яким

звязували її і стихійні пережитки роду, й свідомі розуму помисли. Але жадних форм безпосередньої роботи на ту громаду не існувало. Більше—вона й не входила в програм тодішньої державної практики, була в корені їй ворожа і тим самим неможлива. Доводилось шукати манівців, а такими простягалась тоді в тому чи иншому вигляді служба державі. Іот український письменник ставав на фатальному роздоріжжі. Жив з служби, чужої й ворожої його інтересам. Завжди мусів з ними таїтися, критись од начальства, товаришів, гурту. Працював буквально у ворожому таборі. Розполовинював себе на офіціяльну й неофіціяльну людину. . Неважко зрозуміти, як таке становище і психічно і фізично повинно було на його, як українського письменника, долі одбиватись. Цю трагедію розполовинення, недоцільної витрати сили на чужу роботу, свідомости про власну марнотратність і разом про безвиглядність свого становища, обурення і вкупі покірливість перед непереможними обставинами — усе це мусів почувати мало не кожен з письменників, фатально засуджених на ненормальне животіння поміж голосом таланта й велінням практичного життя. Де-хто, поборсавшись на початку, змовкає; инші уперто тягнуть своєї, але нерівно, з зупинками, перебоями, кленучи свою долю щербату. „Проклята бюрова праця,—скаржився напр. Коцюбинський,—вхопила мене у свої тверді лаби“, і одсидівши урядові години, письменник вже „ні до чого нездатний“ [1]) фізично, не кажучи вже про

[1]) Єфремов С. Коцюбинський. Київ, 1922, стор. 39.

вічний моральний гніт та незадоволення. І треба було велику мати урівноваженість та спокій духа, щоб за таких обставин систематично працювати в літературі, а це, як виняток, траплялось дуже-дуже рідко.

Таким до якоїсь міри й був Іван Семенович Левицький.

II.

Канву до свого життєпису дав Левицький в автобіографії [1]), додавши до неї згодом (р. 1890) ще кілька подробиць в автобіографічному листі до автора відомої „Исторії литературы рускої", проф. Огоновського [2]). Десятки років по тому ще прожив Левицький, але до його життєпису мало що можна додати по-над ті джерела, хіба що ілюструвати тільки ще автобіографічними згадками з його творів. Жив він анахоретом. Листів писав мало та й неохоче. У громадському житті участи не брав і навіть рідко показувався на людях. На улиці зустріти його можна було тільки соняшного дня. Думаю, що навіть спомини, які він розпочав був перед смертю,—до речи: не опубліковані—не внесуть багато нового в це рівне і розмірене життя. Так само й спомини про його людей, що його знали — близьких людей у його не було,—докинуть хіба кілька характерних ри-

---

[1]) Див. „Світ" 1881, ч. 7 (стор. 125—127) та 8 й 9 (стор. 154—156). Передруковано в додатку.

[2]) З цього листа де-що Огоновський використав у своїй праці,—див. „Исторія..." ч. III, в. 1, Львів, 1891, стор. 574, 576.

сочок, і то здебільшого чисто зверхніх, до зрозуміння цього ніби такого простого й звичайного життя. Отже біографія цього визначного письменника—річ ніби надзвичайно проста, але разом і дуже складна. Проста, коли мовити про зверхнє життя. Складна, коли спробуєш заглибитися в цю простоту позверхову й знайти відповідь на те, чим власне цей чоловік жив по-за монотонними буднями та дуже немудрими життьовими функціями. А що він дійсне чимсь жив—про це свідчать ті десятки літературних творів, що зовсім не вкладаються в зовнішню простоту цього життя. Біограф такої людини, як Левицький, повинен одкинути од себе спокусу—глянути на це немудре зверху життя просто; повинен сам завдати собі труднації—розгадати того внутрішнього сфінкса, що безперечно під цим супокоєм та поміркованістю лагідного дідуся крився. А згадана спокуса справді таки існує реально. Мені, напр., що зазнав Івана Семеновича з 1893 либонь року, здавалося завжди, що він не одмінився аж до останніх днів життя,—і якось чудно було уявити собі, що цей хороший, наївний дідусь міг колись бути хлопцем, міг пустувати, міг напр. закохатися, кипіти надміром сили, обурюватись. Наче й народився він таким самим дідусем у чистенькому сюртучку або акуратненькому шляфроці, у високих комірчиках і неодмінному галстучку. І в тій самій мінятюрній чистенькій квартирочці в пам'ятному Сегетівському флігелі на Ново-Єлизаветинській ул., № 19-й... З того, як про Левицького взагалі писано, набігає мені думка, що й на инших він таке саме враження незмінности й якоїсь ніби

перманентности, захололости справляв. Але—треба це одразу сказати — була то очевидно мана оптична, з-під якої визволитись може й важко, та треба. Перший ступінь до того—це докладніший, ніж були досі, життєпис небіжчика.

Народився Левицький 13 листопаду 1838 р., в м. Стеблеві, тоді Канівського повіту, над Россю, якої справжнім співцем він зробивсь опісля. Він був найстарший з дітей у родині стеблівського священика. Рід Левицьких—давній духовний рід, якого кілька поколіннів одбували свою службу в тому-ж таки Стеблеві, звязаний родинними переказами та становими традиціями з тими часами, коли на Україні все духовенство було ще виборне і коли це виборне духовенство в побуті свого життя нічим власне не різнилося від народу, хіба що прикметами більшої „едукації", та й то не завжди. Цей побут, добре знайомий Левицькому, яскраво одбився в популярній його повісті „Старосвітські батюшки та матушки", що захопила ще трохи своєрідного життя саме напередодні радикальної руйнації й на потомні часи зберегла галерею старосвітських постатів та старого побуту уламки. „Я люблю цей дух стародавніх домів,—писав згодом Левицький, опинившись на старосвітському дворищі. — І мої думки без моєї волі несамохіть перелетіли в давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима встала уся обстава давніх дідових покоїв, одразу виникли, мов з туману, давні люди того часу, сивобороді діди з поморщеними щоками, але здорові, кремезні й веселі, бабусі в простих убраннях, але з щирим непотайним серцем; виникли,

мов з туману, старі сиві українські шляхтичі в довгих сіртуках з вузенькими рукавами, з намотаними на шиї чорними шовковими хустками, їх старі жінки в білих чіпках або в шовкових хусточках на голові, в довгих шалях на плечах, з народньою мовою в устах, з народніми веселими жартами в розмові. Кругом мене на цих дерев'яних немальованих стільцях з чудернацькими вирізками на спинках неначе сиділи ті давні люди, провадили щиру веселу розмову. Я ніби почув їх голоси з далекої минувшости, їх розмову, веселий сміх, гострі жарти. Мені чогось здавалось, що з опрічньої кімнати от-от незабаром одчиняться двері і звідтіля вийде старенька висока рівна станом сива панія, котра колись мене малого годувала горіхами та маковниками; здавалось, що в дверях заманячать два кінці смугнастої шалі, котрі спадають додолу й черкаються об діл, заманячить ридикюль в її руках і вона диґне ногою, присяде й зробить мені старомодній кникс"... („Живцем поховані") [1]). Ось у якому гурті зростав і вражіннів набирався прийдущий письменник.

Батько його, Семен Степанович Левицький [2]), був, як на свої часи, особою не аби-якою і як

---

[1]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. IX. Київ, 1914, стор. 149—150; порівн. т. VIII, стор. 236.

[2]) У своїй автобіографії Левицький переказує, що прадід його в документах не Левицьким іменувався, а Леонтовичем і вже потім одмінив це прізвище (власне переклав: leo—лев) на модне тоді по всій Україні прізвище— Левицький. („Світ", 1881, стор. 125; див. у додатку). Характерна побутова рисочка!..

людина, і як священик,—з певними культурними традиціями та звичками. Він любив книгу й мав цілу бібліотеку з друкованих та рукописних книг, уславився за доброго казнодію, завів був у Стеблеві школу й мріяв навіть про громадську крамницю, щоб визволити селян од крутійства місцевих крамарів. Цікава взагалі була доля його культурно-просвітніх заходів. Казання Семена Левицького, коли він послав їх до друку у Київ, віддано на розгляд до духовної академії, а там засудили їх за мову очевидно—українську: „язик, мовляв, не достоїн церковної кафедри“ [1]). Школу, яку Левицький провадив улітку на пасіці в катразі, а взимку на пекарні, розігнав пан, дідич Стеблівський. „Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити“ [2]),—таку чулу сентенцію проказав пан дідич, заганяючи дітей-кріпаків із школки пан-отця Левицького до своєї фабрики. З заходів біля громадської крамниці й зовсім нічого вже не вийшло, та й не могло вийти, бо це-ж була цілком утопічна, як на ті часи, думка. Може бути, що всі оці невдачі з громадськими заходами зневірили старого Левицького, полишаючи йому вільною і не заказаною одним-одну стежку, одну сферу інтелектуальних переживаннів—чисто особисту, як читання книжок, записування казаннів, без надії проте побачити їх надрукованими. В споминах синових він стає перед нами трохи суворим

---

[1]) Життепись Івана Левицького (Нечуя) написана ним самим. „Світ“, 1881, стор. 125.

[2]) Там-же, стор. 126.

одлюдком, кабінетного типу людиною, що стояла здаля від дітей і не мала на їх того інтимного впливу, що становить найкращу родинного життя окрасу. Душею в родині, інтимним її стержнем та основою й тут була мати.

Про матір Іван Семенович згадує тепло, з великою любов'ю, як про людину, що власне всю родину держала під впливом своєї не аби-якої вдачі. Висока на зріст, весела, говірка, співуча, Ганна Лукіянівна була з давнього козацького роду і принесла в родину демократичні традиції й ту прирожденну інтелігентність, яка часто буває у нас окрасою навіть мало освіченої жінки, що більш чуттям, притаманним тактом, ані-ж свідомо вгадує і прокладає безпомилешно лінію поводження. Говорила вона тільки по-українськи, чудово співала, грамотна була тільки по церковному—і через те в родині панувала народня мова і та своєрідна література—усяких житій, то-що — яка своїм фантастичним змістом йшла часто в парі з утворами народньої фантазії. Іван Семенович опісля згадував, що, читаючи дітям історію Йосипа-Прекрасного, мати й сама плакала і своїх слухачів - дітей до плачу доводила цією жалісною історією. Та й усі хатні обставини тодішнього побуту духовенства пасували до патріярхальної постати Ганни Лукіянівни. Як згадано, в родині панувала українська мова. Діти раз-у-раз оберталися серед селянства, слухали тих самих казок, тих самих пісень співали, що й однолітки їхні, селянські діти; брали участь у всіх церемоніях народнього життя, як весілля, хрестини, похорон, то-що, які одбувалися відповідно

до народнього ритуалу. Ніяких перетик, жадної стіни між собою та народньою масою не знаючи, Левицький ще за дитячих літ, цілком несвідомо, але міцно убрав у себе те здорове зерно щирого демократизму, яке згодом зійшло й виявилося в його літературній діяльності й якого викоріннити не здолала навіть чужа, формалістична школа, зовсім на инших заснована підвалинах, що виїдала душу живу з своїх вихованців. Стихію в душу хлопцеві ще змалку заложено було міцну.

І тим більше, що цій стихії сама природа сприяла не помалу. Куток, де народився й прожив свої дитячі літа Левицький, справді навіки може врізатись і заполонити чулу та вразливу душу. „Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт сходиться з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти на Україні, — пише згодом сам Левицький у повісті „Бурлачка“. — Дрібні та круті гори од самої Росі покотились крутими хвилями. На крутих горах, в глибоких долинах зеленіють дубові та грабові старі ліси. Увесь край густо закиданий здоровими селами, містечками, присілками та хуторами. Села залиті старими садами. Їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць стоять сади стінами, як старі дубові ліси. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати. Село Керелівка, де бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садах, як у здоровому бору“ [1]). Такий був той край за дитинства Левицького і, треба

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. І. СПБ. 1899, стор. 165.

сказати, таким він і лишився в його згадках до самої смерти. Хоч як реально він був за той довгий час одмінився, але ці одміни для письменника вже не іспували: він увесь був під чарами й романтикою своїх дитячих вражіннів. І коли на підмогу та підживлення цій стихії прийшли ще й де-які вже інтелектуального порядку впливи, то вони знайшли готовий вже у тій романтиці ґрунт і їм легко було на йому прийнятися й защепитись.

Головна роля в тих інтелектуальних впливах належить мабуть таки суворому батькові. Він, видимо, був із того гурту старого часу людей, що якось традиційно заховали давні національні симпатії, донесли їх до того часу, коли вони виростали вже у національну свідомість, і проявів її скрізь шукали в сучасному. Дітям своїм панотець Левицький розказував із рідної старовини, а надто спинявся на тих її епізодах, що одбувалися по околицях Стеблева („Різаний Яр“, могили під Корсунем, де Хмельницький бився з ляхами),—отже на конкретному матеріялі ілюстрував свої загальні думки. Межинаціональні стосунки на Україні, українсько-польсько-російські, так само дістали собі освітлення для дітей з авторитетних батькових уст. Про економічну експлоатацію та духову неволю—дві головні теми пізніших творів нашого письменника — він уперше дізнався також од батька. Ще дитиною перечитав він з батькової бібліотеки праці з історії України — Бантиша-Каменського, Маркевича, Самовидців літопис, що закріпляли стихійні впливи людей та природи. Через батька, нарешті, дійшли до його й перші нового українсь-

кого письменства твори в формі Гребінчиного альманаху „Ластівка"; надрукована там Шевченкова „Причинна" зробила на хлопця таке враження, що він затямив її од слова до слова. Ці стихійні і свідомі впливи зафіксовувала в молодому Левицькому ще й сама особа поета, близька своїми чисто місцевими традиціями. „Ще як я був малим хлопцем,—згадує Іван Семенович у своїй автобіографії,—я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять верстов од Стеблева. Я чув, що він пробувáв у Корсуні у свого родича, Варфоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева Знакомі наші заносили з Корсуня навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах" [1]). „Про Тараса Шевченка,—писав Левицкий і в повісті „Бурлачка",— тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках кругом його рідного села Керелівки"; один з персонажів згаданої повісти добув собі „Кобзаря", а як дійшла до його звістка про смерть Шевченка й похорон у Каневі—він „плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька" [2]). І навпісля для Левицького образ геніяльного співця України навіки з'єднався з рідною околицею. „Звенигородський повіт—пишний куточок України, край садів, батьківщина Шевченка! Пишна Шевченкова пісня

[1]) „Світ", 1881, стор. 156

[2]) Левицький І — Повісті й оповідання, т. І стор. 302.

вилинула з роскішного краю, убраного в роскішні сади... З таких пишних садів вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така-ж поетична, така пахуча, як ті сади весняної доби“ [1])—цей ентузіястичний початок „Бурлачки“ нестемнісеньку подає ознаку, що пієтет у Левицького до Шевченка зародився тоді, коли він сам ще жив інтересами й одгуками свого рідного закутку. Чари Шевченкового імення, підживлені ранньою знайомістю з творами геніяльного Кобзаря України, мабуть оформили й перший дали свідомий у нашого письменника напрям тій стихії національній, що заложена була впливом батьківської хати і всіх наокружних обставин.

III.

Вчитися малий Іван почав разом із сільськими хлопцями в школі у свого батька,—в тій самій школі, що її розігнав незабаром пан-дідич Стеблівський. Але то була лиш прелюдія. Справжня „наука“ почалася, як хлопця, на сьомій весні, отже так десь року 1845-го, одвезено до Богуслава, до дядька Трезвинського, що був за вчителя в Богуславській бурсі, а потім на парафії під Богуславом. Вперше зазнав Іван туги за родом-родиною, за матір'ю, за сільським товариством. Хоча то була й не бо зна яка чужина, проте хлопець страшенно нудьгував за „домою“, одірваний уперше од матері й звичних обставин життя. Дядько підготовив його до бурси, і р.

[1]) Там-же, стор. 165 і 166.

1847-го Івана оддано до першого класу духовної школи в тому-ж таки Богуславі, — школа була при манастирі.

Наука по духовних школах, „бурсах“ того часу, досить добре відома з численних спогадів та оповіданнів: мала вона свої типові риси, якими плямою визначалася навіть на тьмяному тлі Миколаєвської науки. Образ тогочасної бурси, в нашому письменстві найкращий, дав талановитий Анатоль Свидницький, сам жертва бурсацького режиму, та ще Дм. Яворницький,—і Богуславська бурса нічим власне од зафіксованих у літературі малюнків не одріжнялась. Був це уламок старої, схоластичної, що вже давно себе пережила, школи. Мертва латина й греччина переважали в системі тодішньої освіти; науку проваджено також мертвою для наших школярів мовою—російською; реального знання не давано ніякого, натомісць надолужувано церковною схоластикою та „обрусенієм“. „Не вміли в ті часи,— згадував опісля Левицький,—говорити по-руському усі сини та дочки священиків; і ті хлопці, котрі потім вчилися зо мною в Богуславській школі, як приїхали в школу, то зовсім не вміли говорити по-руськи“ [1]), як і сам автор цих рядків. „Обрусеніє“, що почало свою непочесну роботу ще з кінця XVIII в., провадилось чисто формальним способом і розбивало все життя бурсака на „часть офіціяльну“ і „неофіціяльну; перша була квола й вузенька, друга—потужна і

---

[1]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. IX. стор. 63

як саме життя—широка. Щоб приневолити школярів говорити по-російському—завдання цілком фантастичне в обставинах містечкового побуту, де кругом панувала неподільно українська стихія—по класах позаводили, як згадує Іван Семенович у своїй автобіографії—нотатки. Це була дощечка з реміпцем, щоб надівати на шию; в дощечку вкладали журнал з рубриками: „за мужичі слова“, „за лайку“, „за сквернословіе“. Хто провинувативсь в одному з згаданих гріхів, того записували до нотатки й вішали її винуватцеві на шию. Він мусів стежити за товаришами й, піймавши кого з них на тому-ж гріху, записував до нотатки й перевішував на винного,—і так нотатка переходила з шиї на шию. Хто останній мав її в „день возмездія“, яким була звичайно субота, цей справжній „dies irae“—звідси знамениті „субітки“,—той брав у шкуру. Система, як бачимо, надзвичайно блискуче педагогічна, тим то мабуть і наслідків вона не давала жадних: „обрусеніе“ ані на ступінь не посовувалось, хлопці лишались звичайними сільськими хлопчаками і так врешті звикали навіть до зненависної нотатки й неминучої хлости, що в старших класах, як згадує Іван Семенович, попросту закидали її на грубу, або навіть з нотаткою на шиї чудово оповідали, замісць нудної мертвої науки, колоритних українських казок тим самим „мужичим словом“, що в мудрій педагогічній системі стояло поруч „сквернословія“. В сутичці між мертвою системою та живим життям, перевага рішуче була за останнім.

Не тамували, а швидче допомагали оцій перевазі й тодішні педагогічні сили, між якими в Богуславській школі перед вів смотритель школи, що разом був і ігуменом у манастирі, єромонах Федір. Цього „сухого аскета“, „злого та крикливого“, що на все мав одну пораду й один лік—різку, я добре знаю не тільки з скупеньких спогадів Івана Семеновича, але й з оповіданнів мого батька, що разом з Левицьким вчився в Богуславі. Був це дійсне „ісчадіє“ старої бурси, холодний, черствий егоїст, безсердечна людина, що в дітях бачила самий об'єкт для своєї карної спритности й вигадливости. В багатій портретній галереї типів із старої педагогії він-би зайняв був почесне місце, коли-б знайшовся хто з його учнів, що спробував дати-б його портрет на цілий зріст. На жаль, сам Іван Семенович обмежився тільки натяками, а устна традиція довго не живе, і колоритна постать лишилася в затінку. Між иншим од свого батька я чув декілька цікавих штрихів з діяльности цього педагога. Швидкий на розправу взагалі, він любив з-поміж учнів вибирати собі фаворитів, і цим власне було найгірше, бо коли непогамованими карами збуджував принаймні одсіч та протест, то в своїх улюбленцях забивав він до решти живий глузд і обертав їх у якихсь покірливих тупиць, для яких усенька будучина була скінчена вже в мурах Богуславської бурси.

На щастя Левицького, до таких улюбленців він не належав і через те на́гніт цього й инших педагогів, як і ціле бурсацьке офіціяльне життя, слизнули по йому тільки зверху й не зачепили

основ його душі. Вона була вся під впливом неофіціяльного життя та наокружного побуту. І коли школа йшла своїм шляхом, то це життя йшло своїм, од школи незалежним.

Жив Левицький на манастирській кватирі, під доглядом та піклуванням простої, хорошої й чесної молодиці Гапки Шульжихи, що доглядала школярів, як рідних дітей. По-за школою бурсаки мали досить волі, щоб позбутися важких вражіннів од досадної науки. Манастир і школа при йому стояли за містом, на високій крутій горі, над самісінькою Россю. Роскішні надросянські краєвиди для Левицького були немов протягом тих самих, що бачив він і в рідному Стеблеві, і очевидно глибоко врізалися в пам'ять хлопцеві. Богуслав з околицями стріваємо в творах Левицького чи не частіше навіть („Рибалка Панас Круть", „Кайдашева сім'я", „Старосвітські батюшки та матушки" та ин.), ніж рідний Стеблів, якого чудовий опис маємо в повісті „Микола Джеря". Вражіння літ, пережитих у бурсі, додали добру пайку, і може найдобірнішу, до того літературного матеріялу, який згодом обробив у своїх творах письменник. І це були життьові вражіння переважно. Література майже не торкалась тоді хлопця, коли не рахувати народніх казок та випадком добутої й перечитаної книжки „Библіотеки для чтенія" з Апулеєвим „Золотим Ослом",—принаймні її тільки одну й згадав Іван Семенович в автобіографії. Більш, видима річ, і згадати було нічого.

На п'ятнадцятій весні, отже року 1853-го Левицького одвезено до Київа, до духовної семи

нарії. Хвилювався хлопець дуже, збираючись до Київа,—так багато наслухався він усякого про його дива—і розчарувався. Старі церкви, як згадував він опісля, з темним своїм склепінням та притворами, печері з давніми гробовищами, тільки суму на його нагнали, і знов сама природа, Дніпро, краєвиди роскішні розважили його і взагалі зробили далеко дужче враження. Любитель природи й у цьому виявився з Левицького більший, ніж старовини, і на людське життя він позирає кмітливим поглядом, складаючи в своїй пам'яті побутові дрібнички, щоб потім оживити їх у своїх творах. Стояв він на кватирі у міщан та в дрібних урядовців, доглядався до їхнього життя, яке склалося згодом у сатирично-побутові картини („На Кожум'яках", „Голодному і опеньки—м'ясо", „Хмари" й инші). Наука в семинарії мало чим різнилася від бурсацької, хоча здалася вона Левицькому цікавішою, тільки що більше давала семинаристам волі задовольняти свої власні нахили, та й не було вже тут ні різок, ні паль. Хто хотів, міг по-за мурами семинарії шукати джерел, щоб заспокоїти духову спрагу. Вже в першому класі Левицький задивився на французькі книжки, виставлені по вітринах у книгарні під час контрактів,—надто зацікавила його ілюстрація на обгортці однієї книжки, де змальовано було якогось чудернацького чорта. Він купив ту книжку й за допомогою словника перечитав її всеньку. Це був знаменитий Лесажів „Кривий біс", що вперше розгорнув перед Левицьким скарби світового письменства. З того часу Левицький усі гроші, які тільки мав од батька, витрачав на

купівлю французьких книжок і перечитував їх вільним часом. Так перечитав він „Павла та Віргінію“ Бернардена де Сен-П'єра, Шатобріянову „Аталу“ і „Натчезів“, Дантову „Божественну комедію“, „Дон-Кихота“, де-що з Євгена Сю, то-що. Вже наприкінці семинарського курсу, дякувати декому з молодих професорів, Левицький зазнайомився й з російським письменством: Пушкин і Гоголь одразу припали йому до смаку, а Щедрина („Повість про те, як мужик харчував двох генералів“) він навіть перекладав опісля на українську мову. Але найбільше враження по собі лишила в йому таки Дантова поема своєю грандіозною будівлею та чарівною фантастикою, а може й особою автора, творця італійського письменства. Літературні враження, як бачимо, тільки поглиблювали те, що вже прищепили Левицькому життя і природа, і вже самий характер його читання, всуміш із згаданими попереду творами з української історії та поезії, надто показні становить витички на літературному шляху Левицького. Думаю що те замилування до природи, яке зродилося в Левицького ще там, над Россю, за дитячих літ, тільки поглибити могли такі твори, як „Павло та Віргінія“ або „Атала“, як з другого боку „Дон-Кихот“ і реалістична література російська прищеплювали йому нахил до сатиричного освітлювання життя, а Данте, Гоголь та українська поезія скеровували до національних українських сюжетів. Потенціяльно в юнакові-Левицькому вже жив український письменник з певним розумінням життя ще за семинарських часів. Виявила й загартувала оту потенцію даль-

ша його життьова путь, що національну справу поставила перед їм цілком практично. Це сталося вже за студентських часів Левицького.

Скінчив семинарію Левицький 1859 р.,—скінчив дуже виснаженим гарячкою, на яку перед тим слабував, так що цілий рік мусів перепочивати у батька на селі. Року 1860-го він став був за вчителя в тій-ж таки Богуславській школі, де й сам колись набирався освіти, але пробув там не довго: його тягло до вищої школи, і в Стеблеві та й у Богуславі вчився Левицький німецької мови та ретельно готувався до іспитів до духовної академії. Року 1861-го був він вже студентом Київської академії.

В Росії настав тоді був надто одмітний час, який здавався сучасникам ніби променем світла, що блискучою смугою прорвався і прорізав суцільне темне царство кріпацького ладу. Саме впало кріпацтво й на його руїнах усім поступовим людям увижалося вже в думках повне оновлення держави. Загальне піднесення не обминуло й вихованців духовної школи, і в мурах її з запалом дебатовано ті самі питання, що клопотали кращі голови й по-за ними[1]); поступові

[1]) Незадовго до того в академії викрито було таємне товариство „фур'єристів", за яке вигнано з академії М. Владимирського-Буданова, Павла Житецького, Правикова й ин. Перші два згодом здобули собі славу на науковому полі. Про це товариство чув я од самого Житецького та од небіжчика Федора Дурдуківського, що знався з Правиковим. Чи не до цього гутка належить та згадка про якийсь звязок студентів духовної академії з революційними організаціями, що її подав В. Краснов у статті „Пасквільний Комітет" („Червоний Шлях", 1924, IV—V, стор. 170, 173)?

журнали, що їх виписували студенти в складчину, читано запоєм і обмірковувано з усім запалом, на який тільки здатна буває гаряча молодість. І тим більше, що час тоді був спеціяльно для молоді гарячий—незабаром вийшов знаменитий роман Тургенева „Отцы и дѣти“ (1862 р.) та Писарева інтерпретація базарівського типу. Українці, опріче того, виписуючи „Основу“, привчались вирізняти національну справу з загального комплексу ідей часу й вирішати її в дусі рівноправности всіх націй та здобуття її для рідного народу. Треба думати, що саме тепер у Левицькому сходить насіння, засіяне його попереднім життям, і перед ним устає у всенькій своїй невідкладності національна проблема. Саме духовна академія для її постановки давала догідний ґрунт. Тут панувала несказанна мішанина „одежд и лиц, племен, наречий, состояний“; тут стикалися віч-на́-віч заступники всяких національностей, різних культур; тут в одній хаті, як розповів сам Левицький у „Хмарах“, доводилося часто жити студентам—українцеві, великоросові, болгаринові, сербові, грекові... На тлі племенної окремішности, звичок, мови й инших умовин натуральніше всього було для українців загадатись питанням—„хто ми? чиї сини, яких батьків?“—з усіма його логічними наслідками. І тим більше, що напр. південні слов'яне й сюди приносили з собою гіркі спомини про турецьку неволю та палкі мрії про визволення рідного народу з-під чужинецького ярма, а деспотична постать якого-небудь Воздвиженського з його фанатичною нетерпимістю будила відповідні думки

специяльно в українців. „Українські студенти,— каже Левицький у повісті „Хмари“,—що не мали тоді ясного почування національности; але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією“ [1]). А надто коли перед очима крутився постійним нагадом практичний товариш, що всюду почував себе хазяїном, „не згадував Тули, сміявся з усіх і звав усіх романтиками“ [2]). Таким чином духовна академія з її системою перемішування національностей була незгіршою ареною для прокиду саме національної свідомости. Петербурзька „Основа“ давала студентам матеріял на постановку національного питання і разом з тим була готовою трибуною для людей, у яких позначався нахил до письменства. У Левицького вже тоді повстає думка — писати для „Основи“, але до діла не дійшло, бо перший український орган не довго встояв серед тодішньої заверюхи й незабаром припинив своє існування. Тим часом діло національного усвідомлення було зроблено; питання не тільки твердо запало в душу, але й притьмом вимагало собі одповіди й розвязання. Розвязати його, до того-ж позитивно, сприяло найбільш може згадане вже нетерпиме відношення до української справи академицького гурту. Левицький опісля тільки трьох міг пригадати з товаришів-великоросів, що симпатизували українському від-

---

1) Левицький І.—Повісті й оповідання, т. V. Київ, 1908, стор. 10.
2) Там-же, стор. 11.

родженню[1]),—решта-ж, як один, бачили в національних змаганнях українців зазіхання на своє державне становище й стояли проти права українського народу на політичне й навіть літературне існування. Ще гірше мабуть було між професурою, де вже жадного праведника не знайшлося, а один з професорів ex cathedra вимовився, що за-для інтересів держави треба спалити українське письменство, а також білоруське, коли-б воно було народилося[2]). Річ певна, що таке загонисте відношення раз-у-раз дає наслідки цілком протилежні бажаним, бо ставить справи національного буття в цілком ясній і категоричній формі навіть перед тими, хто ними мало цікавиться. Таким чином вже в академії, треба думати, Левицький доконечне вибрав собі той шлях, з якого не зійде вже через усеньке своє довге життя. Треба додати ще, що мабуть сталося це самостійно, без особистих впливів та звязків з тими гуртками в самому-ж таки Київі, в яких концентрувавсь тоді український рух, як звісна „громада“, недільні школи і т. и. Принаймні сам Левицький про них нічого не згадує, та й особисті знайомости в українських кругах поробив він вже геть пізніше.

---

[1]) Між цими „трьома праведниками“, очевидно, був Микола Ів. Петров, академицький товариш Левицького, при кінці життя член Української Академії Наук, що багато положив праці на розвиток української науки й письменства, бо „считал себя связанным с ними некоторыми родственными узами“. Див. Проф. Н. И. Петров—История одной книги. „Украинская Жизнь“. Сборник I, стор 95.

[2]) „Світ“, 1881 р., стор. 155.

Академія прислужилась Левицькому ще з одного боку, а саме—скерувавши його інтереси до літератури. Хоча було там багато схоластичної запари, але потроху прокидався вже й свіжіший дух, надто в особах молодої професури, що працювала над наукою й зацікавлення до неї прищеплювала і своїм молодим слухачам. І добрим словом згадав опісля свою alma mater наш письменник. „Академія,—писав Левицький у згаданому автобіографічному листі до Огоновського,—своїми науками та викладами прислужилась мені для мого літературного діла добре, мабуть чи не лучче, як би прислужився спеціяльно фаховий який-небудь університетський факультет. В академії богословські науки викладаються спеціяльно тільки в старшому курсі, себ-то два останні роки, а в молодшому курсі два роки викладаються загально-просвітні науки. Я вислухав в молодшому курсі: історію філософії старої, середньої і нової, всесвітню історію, історію великоруську, історію великоруської літератури, курс естетики, історію німецької літератури, історію старообрядства чи розкола і церковну історію. Математика була виділена в окремий факультет і я, на моє щастя, міг її не слухати, бо не люблю її“ [1]).

З таким літературним і науковим набутком вирушив у світ на роботу Левицький, скінчивши академію 1865 р. [2]). Набуток цей мав не тільки

---

[1]) Огоновський О.—Исторія литературы рускої, ч. III, в. I. стор. 574.

[2]) В спискові „22 курса“ Київської духовної академії, що тягся 1861—1865 рр., ім'я Івана Левицького стоїть на п'ятому місці між „магістрами“. На 6-му

свої гарні, але й лихі сторони, і це виявилося вже згодом у письменницькій діяльності Левицького.

IV.

В-осени 1865 р. окінченого академиста послано за вчителя російської словесности до духовної семинарії в Полтаву. Вже зразу йому стало видко, що довго він не вибуде на духовній службі. Одно те, що вчителям по духовних школах платня була така мизерна,—Левицький діставав напр. аж 250 карбованців на рік!—що вижити на неї нічого було й думати. А друге—в Полтаві потягло Левицького до писання: він виготував свою першу працю—повість „Дві московки“ (1866) і розумів, що не вдержатись українському письменникові на службі в духовному відомстві. Левицький заздалегідь почав иншого собі шукати пристановища й готувався до іспиту на вчителя гімназії. Випадок допоміг йому незабаром порвати з духовним відомством.

Саме тоді, замиривши збройною рукою та драконськими заходами Муравйова польське повстання, уряд російський заходився провадити на території колишнього царства польського („Конгресувки“) нову систему боротьби з полонізацією. Що-до території етнографічно не польської, як Холмщина та Підляссе, де жили українці, а

стоїть Петро Линицький, відомий опісля філософ, на восьмому Микола Петров. Див.: „Пятидесятилѣтній юбилей Кіевской Духовной Академіи 28 сентября 1869 года“ Київ, 1869, стор. 440.

також білоруських селищ, так званого північно-західнього краю, то ця думка в основі своїй була здоровою й справедливою. Треба було дійсно висунути на перший план місцеві потреби та й задовольняти їх і місцевими-ж засобами української та білоруської народности. От чому на педагогічну службу до Холмщини та Підляссе пішли за начальників шкільної дирекції два молоді професори з Київської академії, Т. Лебединців (згодом осадчий журнала „Кіевская Старина") та Є. Крижановський, талановитий автор цілої низки історично-літературних нарисів, — обидва вихованці Київської академії. Вони потягли за собою українців з Наддніпрянської України й навіть з Галичини [1],—і Левицький попрохався за вчителя гімназії до Біли на Підляссі, на українській території, де він думав жити й працювати серед своїх людей. Замісць того послано його за вчителя жіночої гімназії до Каліша, на самій пруській грянициі, на території чисто польській,—і молодий українець мимоволі опинився серед чужого народу, в ролі не захисника своєї народности, а обрусителя чужої. Так перевернулася в обставинах бюрократично-поліцейської держави здорова й справедлива думка й дала почин тим

[1]) Цей цікавий епізод, на жаль, мало розроблено в літературі. Матеріяли подано в „Письмах Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев",—„Кіевская Старина", 1898, кн. III—V; Маковей О.—З життя і письменства—„Л. Н. Вістник", 1898, кн. VII; Крыжановский Е. М.—Русское Забужье. СПБ. 1911, стор. 373—423. Див. також: Дрозд (Кониський О.)—В гостях добре, а дома ліпше. Історичне оповідання з життя руської еміграції. Львів, 1885.

оргіям обруситель ної системи, яких ареною незабаром зробилась усенька Польща.

Все-ж на початку служби Левицького в Польщі (1866 р.) ця огидна система ще була себе не виявила до краю. По гімназіях у Польщі наука провадилась ще польською мовою, за винятком деяких дисциплін (російська мова й література, історія й географія Росії), що мав викладати в Каліші Левицький Про те, що польську мову незабаром викинуть із школи, не було ще й чутки, і через те товариші, вчителі польські, зустріли Левицького не тільки без жадного ворогування, а навіть прихильно та ласкаво. Але вже за якого півроку обставини круто повернулись, і Левицькому довелося бути наочним свідком „реформи", що вбила польську школу й натомісць завела обрусительні огнища, як громом прибивши усеньку свідому Польщу. Левицький був на засіданні гімназіяльної ради, коли оповіщено було циркуляра про новий курс у навчанні і ця сцена полишила в йому надто важке враження. „Ця подія,—писав він у цитованому вже листі до Огоновського,— лягла важким впечатком на мою душу. Я знав, що колись і Польща карала Україну такими бумагами, що й наші предки винесли од Польщі таку саму сумну моральну муку. Я бачив своїми очима, як історична Немезида повернула на саму Польщу їх-же таки оружжя, але мені все-таки було сумно дивитись, як націю живцем кладуть в домовину" [1]. Служити за таких обставин, з

[1]) Огоновський О.— Исторія литературы рускої, ч. III, в. 1, стор. 576.

свідомістю й своєї причетности до гидкого насильства, для людини з почуттям справедливости зробилось, очевидно, занадто важко. Життя в Каліші по тому ще менш стало привабливим для Левицького, і він за першої-ж оказії перейшов па українську територію, до Седльця (1867 р.), за вчителя дівочої прогімназії для уніятської, тобто української з роду, молоді. Але політична й громадська атмосфера на території колишньої Польщі взагалі робилась, через обруситєльну систему й формалізм чиновницький, де-далі все більш нестерпучою для людей з живим сумлінням. На ґрунті національних рахунків що-разу виникали й чвари особистої натури, і лагідний Іван Семенович не втерпів: року 1873 він і зовсім отрусив тієї гарячої землі порох од ніг своїх і перейшов на службу до Одеської округи, до Кишинева, де обставини були далеко нормальніші й політичні змагання не клекотіли, як у казані В Кишиневі він і вибув до самого кінця своєї педагогічної служби, аж до 1885 р. [1]).

Але перебування на території давньої Польщі лишило на житті Левицького свої яскраві сліди. Саме в цей час він поробив знайомости з українським свідомим світом і виступає вже на арену публічної діяльности Писати по-українському, як вже згадано, він почав ще в Полтаві, — і от р. 1868-го у львівській „Правді", під псевдонімом Іван Нечуй, з'являється друком перша його літературна праця, згадана вже повість „Дві мо-

---

[1]) Службовий атестат Левицького в додатку,—звідти всі наведені тут дати.

сковки“ і того-ж таки року „Гориславська ніч, або рибалка Панас Круть“; через цілий 1869-й рік тягнеться у „Правді“-ж таки друком велика повість „Причепа“. Р. 1872-го названі три повістки вийшли вже й окремою книгою у Львові під заголовком: „Повісті И. Нечуя“. Не вважаючи на де-яке наслідування в манері найкращому тоді з українських прозаїків Маркові Вовчкові, вже перше оповідання Левицького безперечно показує, що автор і власні має на своїй палітрі фарби, хоча й бракує йому ще досвіду та технічної вправности. Дальші Левицького твори, що йшли зараз по „Двох московках“, цілком виявили кращі Нечуєвого таланту риси й видавці їх без жадних вже сумнівів могли згадати про надії, що покладає Україна на молодого письменника. Друга бо праця Левицького, „Гориславська ніч“, має вже всі прикмети дозрілости й оригінального художнього таланту, що глибоко прозирає в народне життя й уміє говорити образами. Ще дальша—повість „Причепа“—своїм широким розмахом дала ветеранові українського письменства Кулішеві причину сказати, що Нечуй „перший доторкнувся життя нашого товариського, та тим поклав засновок до романів соціяльних“ [1]). Та й взагалі перші молодого письменника ступені по літературному шляху одзначено й оцінено по заслузі. „Іван Нечуй,—читаємо в передмові до І-го тому його творів,—у своїх повістях чи то малюючи ситуації душі чоловічої, чи ставляючи перед очі

[1]) Нечуй Ів.—Повісті, т. І. У Львові, 1872. Передмова, стор. II.

наші образи з природи, показався великим артистом, а вся Україна покладає у його талантові що-найбільші надії“ [1]). Літературний дебют Левицького випав як найкраще і слідком по тому його твори з'являються у російських та польських перекладах [2]).

Вже самий факт, що твори Левицького надруковані були в закордонному часопису, показує, що автор знайшов тоді вже стежку до свідомих громадян і завів з ними зносини. Може бути, що ці знайомості почалися ще з Києва, але слідів цього ми не маємо; як що такі знайомості й були, то були вони випадкові й нетривкі. Зате відомо, що з Седльця Левицький зробив свого роду літературне паломництво до Варшави, де проживало тоді голосне в нашому письменстві подружжя Кулішів та колишній редактор „Основи“ Білозерський [3]). Про цю знайомість із Кулішем сам Левицький так оповідає в листі до Кулішевого біографа В. Шенрока: „Дізнавшися, що Куліш та Білозерський перебувають на службі у Варшаві,

---

[1]) Там-же.

[2]) „Рибалку Панаса Крутя“ в російському перекладі надрукував „Кіевлянинъ“ за 1874 р. і передрукував „Сборникъ въ пользу голодающихъ самарцевъ“; „Запорожці“—окремо, під заголовком „Легенда о запорожцахъ“. Пер. съ малоросійскаго Н. Бронке. Москва, 1877; „Старосвітські батюшки та матушки“ й „Українські гумористи та штукарі“—в „Кіевской Старинѣ“ за 1884 і 18 0 р.р.,—перша повість вийшла й окроме в 1885 р.

По-польськи видано „Причепу“: „Przybłęda. Powieść ukrainska Jana Neczuja. Posnań, 1878“ та „Рибалку Панаса Кругя“ в часопису „Swiat illestrowany“ 1885 р., переклад F. Mroczko.

[3]) Огоновський О.—Исторія... ч. III, в. 1, стор. 577.

я побрався до Варшави і дав Кулішеві одну з перших моїх праць на перегляд та пересилку до Галичини, до редакції українського часопису „Правда". Куліш на той час втратив посаду директора духовних справ і був членом комісії для перекладання польських законів"[1]). Цей уривок-свідоцтво Левицького надзвичайно має велику вагу для біографії автора: він дозволяє докладно датувати не тільки написання перших його творів а також і те, коли почались у його знайомості в українських кругах та хто був — сказати б—хрещеним батьком Левицького в письменстві. Знаючи, що Куліш покинув службу в-осени р. 1867-го[2]), а з другого боку „Дві московки" Левицького починаються друком у „Правді" 1868 р. з числа 8-го, датованого 29 лютого, можна напевне установити, що згадана подорож Левицького до Куліша одбулася десь у кінці 1867 року. Через руки Кулішеві пройшли й перші Левицького твори, ті-ж самі руки показали йому й стежку до Галичини, бо-ж сам Левицький говорить про перегляд та пересилку однієї з перших його праць до редакції „Правди" саме через Куліша. Про львівську українську журналістику, звичайно, Левицький і передніше міг дізнатися

---

[1]) В. Шенрокъ — П. А Кулишъ. Біографическій очеркъ. „Кіевская Старина", 1901, кн. VII—VIII, стор 78. Автора листа тут не названо, а сказано загально як про „одного из его (Куліша) друзей". Але що це був не хто, як Левицький, легко можна догадатися, поставивши поруч факти з життя обох письменників.

[2]) Там-же. Порівн. Маковей О.—Панько О. Куліш. Огляд його діяльности. „Л-Н. Вістник", 1900, кн. X, стор. 33—41.

од когось із галицьких українців, яких багато тоді було на службі в Холмщині і з якими він безперечно стрівався, але справжнім хрещеним батьком його в літературі був таки, як видко з попереднього, Куліш. Влітку 1868 р. Левицький поширив свої українські знайомості: подорожуючи по Росії, він побував у Петербурзі й з доручення Куліша завітав до Костомарова [1]). Р. 1869-го на вакаціях він вибрався вперше за кордон, побував у Галичині [2]), стрівся у Відні знов-же з Кулішем, що саме тоді разом з доктором Ів. Пулюєм працював над перекладом на українську мову євангелії [3]). Треба думати, що десь коло того часу, може тільки трохи пізніше, зав'язались у Левицького зносини й з його однолітками, представниками молодшого українського покоління в особах київських громадян. Левицький взагалі що року їздив літніми вакаціями на спочинок на свою любу Канівщину над Рось і, звичайно, не міг обминати Київа. В усякому разі не тільки зносини, а й ближчі стосунки у Левицького з киянами на початку 70-х років являються вже безперечним і доведеним фактом: р. 1874 го коштом київської громади надруковано вже в Київі книгою „Повісті Івана Левицького", а на відомій фотографії київської Громади 1874 р. ми бачимо Ле-

---

[1]) Огоновський О.—Исторія..., ч. III, в. 1, стор. 577.

[2]) Про свій побут у Львові Левицький згадує в листі до В. Шенрока,—див. „Кіевская Старина", 1901, кн. VII—VIII, стор. 86.

[3]) Там-же, стор. 87. Порівн. „Л.-Н. Вістник", 1900, кн. X, стор. 41.

вицького поміж Ів. Рудченком (Біликом), Хв. Вовком та Пл. Чубинським [1]).

Живучи Левицький у Кишиневі, не цурався він громадської й організаційної діяльности. Починаючи з 70-х років, дібрався там із навчителів середніх шкіл гурток з українців (інспектор духовної семинарії Л. С. Мацієвич, М. А. Ганицький, Д. Н. Шимановський, Л. П. Шпановський, М. А. Юркевич, Ф. П. Паховський та ин.), звязаних літературними й громадськими інтересами та особистою приязню. На чолі гуртка став, натурально, І. С. Левицький, вже тоді популярний і відомий письменник, — згодом він те кишинівське життя, змагання і товариство й описав у повісті „Над Чорним морем“. Члени гуртка частенько збиралися, читали гуртом літературні новинки, ділилися думками з приводу прочитаного або виступали й з власними рефератами, присвяченими питанням життя і письменства. Пам'яткою цих зібраннів лишилась надзвичайно цікава праця Левицького—„Непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини“, видрукована під заголовком „Сьогочасне літературне прямування“. З нею й виступив автор як-раз на згаданих товариських зібраннях, пробуючи дати ніби цілу програму літературного, а почасти й

---

[1]) Єфремов С.—Історія українського письменства. Вид. 4-те, Київ-Ляйпціг. Том II, 1919, стор. 186. Один із епізодів свого перебування серед київської Громади (1877 р.) описав Левицький у нарисі „Ніч на Дніпрі“,— див. „Нові повісті й оповідання“, т. VII. Київ, 1910, стор. 315.

ґромадського прямування—свого власного і свого покоління [1]).

Так увіходив помалу, але глибоко Левицький у свідоме українське життя, де й зайняв визначне місце як письменник побутовик насамперед, широко відомий, популярний і люблений і серед ближчих товаришів своїх, і серед ширшої громади читачів. Були у нас на Україні часи—80-ті роки—коли якимсь чудом самому Левицькому щастило видавати свої твори і на тлі загального мовчання його—далеко не бойова і не активна—постать в очах того звичайного, не обзнайомленого з позалаштунковими стосунками і таємницями читача мала значіння передової фігури в українстві. Багато нас, тодішніх молодиків і підлітків по всяких ведмежих кутках України, на його „Кайдашевій сем'ї" вчилися доглядатись до народнього життя, а з „Хмар"—хоч як це тепер може здаватись чудно — почерпали теоретичну аргументацію за українську справу. Чимало й молодих письменників, що розпочинали свою працю, до його оберталися по добре слово та пораду і стрівали тепле спочуття й заохоту до праці. В автобіографії Б. Грінченка читаємо: „До 17 років був зовсім одинокий на своєму шляху, а тоді, не

---

[1]) Ці відомості про кишинівське життя беру з листа Д. Щеглова, одного з свідків та учасників того життя. Сам великорос з роду, він проте близько стояв до згаданого українського гуртка і в його ото і зберігся власноручний рукопис праці Левицького, такої важливої для зрозуміння настроїв і змаганнів нашого письменника. Користуюся з нагоди, щоб скласти на цьому місці подяку Ол. З. Гребенетському, що той рукопис здобув у Кишиневі й передав мені на використання.

стерпівши тої самотности, послав де-які свої вірші до І. С. Левицького-Нечуя. Д. Левицький ласкаво привітав нового автора і послав його вірші до галицького місяшника „Світ“ [1])... Оті листи Левицького збереглися серед паперів Грінченка, і з них видко, як справді сердешно й ласкаво ставивсь він до молодих талантів та як силкувавсь допомогти їм порадою й літературними своїми звязками та вказівками.

Але в той час сам письменник, найвищого свого розвитку дійшовши й вершка своеї популярности досягнувши, почав, з 90-х років, в'очевидячки хилитись до занепаду.

V.

Як згадано вже, р. 1885-го Левицький кидае педагогічну службу, виходить на пенсію й переїздить на завжди вже до Києва. Київський період життя Левицького, здаеться, зовсім не зачеплено в друкованих джерелах і тому доводиться тут говорити про його на підставі самих-но власних

---

[1]) Єфремов С. — Над могилою Бориса Грінченка. Київ, 1910, стор. 9. Такий самий факт маемо і в біографії другого дебютанта тих часів, акад. М. Грушевського: „...в р. 1884 вислав,—читаемо в його автобіографії,—перший транспорт своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в „Очерках исторіи укр. литературы“ Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своеї мови й белетристичної манери“ (М. Грушевський.—Брошюра без заголовка, друкована як рукопис в 50 пр. sine eoco et anno, стор. 1). Тепле слово заохоти од Івана Семеновича маю також і в моїх літературних згадках.

споминів,—звичайно коротенько, щоб загального маштабу не порушити.

Це було тихе, одноманітне життя, життя од якого тхнуло анахронізмом навіть на такий глухий час, яким були 80-ті та 90-ті роки минулого століття. Жив Левицький анахоретом у пам'ятному будиночку Сегета на Ново-Єлисаветинській, опісля Пушкинській ул., жив там цілі десятиліття, займаючи дві невеликі світлички у флігелі, що тилом виходив у маленький садок. Усе в тій господі було якесь чистеньке, мінятюрне, починаючи від самого господаря, раз-у-раз акуратно вбраного, методичного і в розмовах і в учинках, навиклого на якесь розмірене, майже машинове життя. Здавалось, усеньке бурхливе життя, усі світові події, трівоги й бурі розбивалися об поріг тієї маленької тихої господи, всі пристрасті за ним зникали, обертаючись у якусь стоїчну мудрість давнього філософа, змішану з наївністю дитини. В наперед визначені години Левицький сідав за свій стіл до писання, регулярно даючи кожного року по одній більшій повісті й кілька дрібніших оповіданнів. Так само в визначені години він читав і читав усе ті-ж самі видання, напр. „Вѣстникъ Европы“, регулярно опізнюючись на рік. У визначені години і завжди в тих самих місцях —„вниз по Фундуклієвській на Хрещатик“ ви могли його зустрінути на прохідці з неминучим, хоча-б і не вимагала того погода, парасолем у руці,—і цю прохідку він робив тільки як „моціон“ без якоїсь практичної мети. Згодом, коли перебрався далеко од Хрещатика, цю прохідку він замінив иншою—на Володимирську гору, „де

я теперечки, як писав він, звичайно що-вечера сижу, одпочиваю й милуюсь широким простором за Дніпром, за Десною та по-над Дніпром" („Вечір на Владимирській горі")[1]). Инколи, але дуже рідко, цей „моціон" обертався на „візиту" до когось із нечисленних знайомих, з якими Іван Семенович підтримував зносини,—візиту трошки офіційну, трошки церемонну, старосвітську. Коли-б ви зайшли до його між 4-ю та 5-ю годинами, ви мусіли-б підождати господаря, бо він тоді конче обідав і все у тих самих Сегетів, домовласників, що жили в тому-ж таки дворі, в будинкові на вулицю. Самовара приносив Іванові Семеновичу такий самий архаїчний сторож дворовий, що був для господаря разом і незбитим авторитетом що до всяких філологічних тонкощів та джерелом лексичного матеріялу. Що-року, об одній і тій самій порі, „коли постигали суниці", виїздив Іван Семенович на літній одпочинок—конче „на Рось", яку він так любив і яку десятки разів оспівав у своїх творах — десь до Стеблева, до Трушок, або до Білої Церкви... Десятки років минали, а життя цієї оригінальної людини йшло все рівно, тихо, спокійно, раз заведеним ладом і не ламалося, ні на ступінь од того ладу не одступало. Не одступало й не ламалося навіть у дрібницях, не кажучи вже про загальний тонус життя. „Що таке „бодян",—відповідав він якось Б. Грінченкові на його запитання,—то я й сам не тямлю, бо це слово приписано небіжчиком Кулішем. Я

---

[1]) Левицький Ів. — Нові повісті й оповідання, т. VIII. Київ, 1912, стор. 149.

ні горілки, ні усяких настойок ізроду не пив, то й не тямлю в їх смаку"[1]). Невинність, можна сказати, феноменальна...

Люди до його заходили рідко, як рідко й він бував на людях. Опріч згаданих „візитів" удень, раз чи двічи на рік рискував Іван Семенович вибиратись вечерами „на громаду" — на збори „Старої Громади", і поділившись торішніми „новинами" та засягнувши з великим дивом свіжіших, починав спершу демонстративно позіхати, ніби підготовляючи одступ, потім рівно о десятій, промовивши: „вже більше не можу", схоплювався з стільця, похапцем прощався та й ішов спати. Од цього свого звичаю—лягати о десятій не одступав він навіть за урочистих у своєму житті оказій. Багатьом мабуть у пам'ятку, як Іван Семенович зопсував собі ювилей р. 1904-го, вставши з-за стола під час патетичного слова одного з промовців, бо „десята година—я більше не можу, спати хочу". Ніяка сила не могла його ні примусити, ні вблагати, щоб хоч на цей раз зробив инакше, ніж звик, — він просто одмахнувся од промовців і ювилей повинен був закінчуватись без ювилята. На пункті звичок та раз заведеного режиму ця добра, сумирна, лагідна людина була невблаганна й виявляла в дрібницях таку саму незломну силу волі, як і в основному стержні всього свого життя — в своєму українстві. Поважне і комічне, велике й мализна́ вигадливо сплутались і попереплітались у цій оригінальній натурі.

---

[1]) Лист із 26 лютого 1902 р.,—цитую з оригіналу.

Заходили до його знайомі і частіше незнайомі, особливо з молоді, не за ділом здебільшого, бо й яке-ж могло бути діло з цим одірваним од світа анахоретом?—а з піетету до письменника та лагідної людини. Кожного нового знайомого Іван Семенович починав розпитувати—хто, звідки й якого роду І здебільшого виявлялось, що господар знав батьків або родичів новоприбулого—і починались докладні, иноді надзвичайно з побутового боку цікаві генеалогічні досліди: в цій старій пам'яті ховалося сила побутових подробиць з минулого, які красовито розгорталися перед зачарованим слухачем і викликали в його згадки про краші сторінки з „Причепи", „Хмар", „Старосвітських батюшок та матушок". Пам'ятаю, що ми—тодішня зелена молодь—навмисне ходили до Івана Семеновича ніби купувати у самого автора його твори—він держав у маленькому передпокоїку маленький склад своїх видannів—і виходили од його щасливі, приголублені, зачаровані од цього лагідного дідуся, що так ласкаво й уважно доходив коріння нашої генеалогії й розповідав чудовою мовою незнані нам новини з далекої старовини про наших рідних. З більш знайомими одвідувачами господар ділився своїми враженнями з перечитаного—з торішнього „Вѣстника Европы" або „Зорі", або такими „новинами", про які розмовник давно вже встиг забути. Це виходило наївно, але по дитячому мило й утішно і додавало ще одного анекдота до багатої скарбниці курйозів із „Нечуєвої сучасности". Авторитету громадського він не мав жадного, впливу не розливав круг себе, як напр. із

старшого покоління в Київі Антонович, Кониський або Ковалевський, але всі його любили й поважали і залюбки—не часто—заходили на годинку спочити од гамору сучасности в чистенькій тихій світличці новітнього анахорета, серед журкотливої розмови, в сусідстві отих старомодніх малюночків по стінах, старомоднього рояля й старомодного господаря в чистенькому шляфроці, але конче в комірчиках і галстуці. Можна було навіть не говорити нічого, а лиш слухати і дивитись—і якимсь миром, душевним супокоем непоборимим віяло од усього в цій винесеній на одшиб од світової історії господі.

Десятиліття так минали, не міняючи й не зачіпаючи пожильця Сегетового флігелька. Нарешті події таки зачепили його своїм невпокійним, гурботливим крилом. Зачепили і хоч не змінили, але поставили перед чимсь, чого Іван Семенович ніколи не міг зрозуміти й перед чим ставав безборонний, беззахистний, безпорадний, що руйнувало потроху, але невпинно, увесь непорушний досі лад його життя,—але це сталося вже геть пізніше.

В 90-х роках Іван Семенович ще тихо проживав у Сегетівському будиночку, що-року регулярно постачаючи белетристичні твори (повісті „Над Чорним морем“, „Навіженна“, „Поміж ворогами“, „Не той став“,—усі друковані свого часу в „Зорі“, оповідання—„Старі гультяї“, „Вітрогон“, „Афонський пройдисвіт“, „Пропащі“, нариси „Українські гумористи та штукарі“ і т. и.). Зрідка брався він за перо публіциста й критика, —з цього поля можемо назвати тільки одну

працю, надруковану в „Ділі“ й окремо під псевдонімом Ів. Баштовий—„Українство на літературних позвах з Московщиною“ (1891). Це була відповідь на голосну колись статтю акад. Ол. Пипина „Особая исторія русской литературы“ (1890), в якій цей взагалі прихильний до розвитку українського письменства учений і один з перших його істориків раптом був збочив із своєї дороги, давши причепливу й несправедливу критику „Исторії літературы рускої“ проф. Огоновського. Левицький, стоючи на ґрунті колишньої своєї праці про „непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини“, піддав докладній критиці думки Пипинові, встановляючи разом з тим основи для розвитку української культури взагалі. Пробує тепер себе Левицький і в сфері історичної повісти та драми, але з слабшим успіхом („Гетьман Іван Виговський“, нап. 1896, „Князь Єрема Вишневецький“, нап. 1897 р., „В диму та в полум'ї“ і т. и.).

Великої на той час роботи завдало йому докінчення перекладу св. письма на українську мову. Куліш, померши 1897 р., лишив цей переклад не скінченим, бракувало ще з четвертини всієї біблії українською мовою. Коли повстало питання в Британському Біблійному Товаристві про видання українського перекладу, то разом з тим треба було знайти людину, що докінчала-б діло Кулішеве. За посередництвом Кулішевого співробітника, проф. Ів. Пулюя, Товариство обернулось до Левицького. Іван Семенович при кінці 90-х років ретельно взявся до роботи. „Куліш,—писав він до Стебницького,—не переклав цілої четвертої частки біблії (159 ли-

стків здорового формата. Я вже оце скінчив книгу „Есфирь“ (вже 84 листки), а ще чимало зісталось. Скінчу аж в-осени“ [1]). Характерно, що до цієї своєї роботи, яку він цінував з національно-культурного погляду, Левицький підходить як сущий раціоналіст 60-х років. „Оце тільки що скінчив переклад „Книги премудрости Соломонової“,—одписує він якось тому-ж таки П. Стебницькому.—Ну й набрався лиха! Намудрив цей Соломон—александрійський адвокат, ритор еллінський, ще й до того софист! Ця крутанина софистики та риторства схожа на промови президентів французьких або мудро-хитрих англійських політиків, що говорять часом не те, що думають, закручують думки в пусті гучні фрази, що й сам чорт їх не розкрутить“ [2]). Звичайно, що роботу цю Левицький зробив з притаманною йому совістністю, студіюючи ріжні переклади та звіряючи їх між собою. „Біблію,—повідомляв він Б. Грінченка,—останню четверту частку її, я перекладав з німецької біблії, але зовсім держався врешті тексту великоруського синодального видання, бо в німецькій протест(антській) біблії часом траплялось по пів стишка зайвих, чого нема в великор(осійському) перекладі. Думка, бачте, була, що колись таки і в Росії видадуть україн(ський) переклад біблії“ [3]). Треба сказати,

[1]) Лист з дня 2 лютого 1899 р.,—цитую з оригіналу

[2]) Лист з 3 березня 1899 р.,—цитую з оригіналу.

[3]) Лист з 11 лютого 1901 р.,—цитую з оригіналу. Біблія у виданні „Британського і заграничнього Біблійного Товариства“ вийшла у Відні р. 1903. Левицькому належать там переклади: книги Рути, першої й другої Паралїпоменон, Ездри, Неемії, Естери й пророка Даниїла.

що взагалі до цього перекладу Левицький ставивсь дуже серйозно і вважав його за велике культурне діло, на якому лежить печатка незмінности вже з самої його природи. Одповідаючи Стебницькому сумнівом, чи може він, Левицький, виправляти переклад одного з своїх попередників на цьому полі, Морачевського, Левицький додає: „Принаймні що до себе, то скажу, що я б не дозволив виправляти комусь мову своїх перекладів біблії на якийсь инший лад та спосіб“ [1]).

А тим часом, поки йшла така тиха сумирна робота —над головою в старого письменника збиралися вже хмари.

VI.

Почалося, думаю, з того, що та сама молодь, яка заходила по книжки та на генеалогічні розмови, перемінила раптом мету своїх одвідин, як і теми своїх розмов. Об'єднавшись у видавництво (потім з назвою „Вік“), вона почала напосідати на Івана Семеновича, і до того-ж напосідати настирливо, неодступно, щоб він захожувавсь коло повного видання своїх творів. Вона брала на себе

[1]) Лист з 3 березня 1899 р.,—цитую з оригіналу. До речи тут буде згадати, що довелось старому письменникові незабаром спіткатися з фактом, проти якого він заздалегідь протестував. „Я дістав,—писав він згодом до П. Стебницького,—через київс(ьку) цензуру один примірник українського перекладу біблії, і бачу, що видавець позміняв і в мене, і в Куліша форми мови по-галицьки“ (Лист з 24 січня 1905 р.,—цитую з оригіналу; див. у додатку). Про тії „форми“ буде ще у нас докладніше мова.

ввесь клопіт—переписати, подати до цензури, знайти видавця; письменникові лишалося тільки дати санкцію та де-які вказівки. Це було, з одного боку, приємно, але з другого—клопітно. Іван Семенович, що кожне звик діло робити повагом і не хапаючись, розважно й методично, і тут затягав справу, а молодь була невблаганна й підганяла та галйла старого. Але ще гірше стало, коли цензура дозволила перших три томи і вони пішли до друку. Старий письменник намагався з порадами із свого колишнього досвіду. „Тут в нас рішили,—подаю на зразок одну таку пораду, задокументовану в листі до П. Стебницького з приводу І-го тому,—щоб книжки були видані в форматі „Кобзаря“ Кожанчиківського, ніяк не більше. Бо й справді, здорову та довгу книжку недогідно читати, держучи в руках та ще й лежачи. Вона все бгається та загинається і перебаранчає читати“ [1]). Звичайно так „рішив“ був сам Іван Семенович, видавництву-ж такі його поради здавались наївними і, не сперечаючись з увічливости, воно робило по своєму. Перший том друкувався в далекому Петербурзі, по-за очима, й тому не викликав великих турбот; зате другий і третій—у Києві, і вони то й дали перші приводи вже до справжнього конфлікту. Іван Семенович почав виправляти свої твори, — себ-то, на думку молодих своїх співробітників, частенько просто псував їх; Іван Семенович що звик, а що й на́-ново тоді утворив був свій власний правопис, що йшов упоперек з тим, який саме почав був заводитись, становлячи обережний переступ

[1]) Лист із 2 лютого 1899 р., -цитую з оригіналу.

од офіціяльної „ярижки“ до фонетичної кулішівки. В його тодішні виправки стилю почало вже вкидатися те притуплення живого що-до мови почуття, що виявлялось у вульгаризуванні тексту, в накопиченні чудних і рідко вживаних слів заради них самих, у безпотрібному розтяганні—і це робило враження штучности, навмисности, роблености, одгонило вже не стилем добрим, а несмачною манерністю[1]). Те-ж саме було й з правописом. Саме коло цього часу десь узялися в Нечуя новаторства, які рішуче суперечили і загально вживаному правописові, і навіть дотеперішній самого Івана Семеновича практиці[2]). І от

---

[1]) Прикладів такого вульгаризування мови можна-б набрати без числа; обмежусь на двох-трьох. У повісті „Над Чорним морем“ читаємо: „...сказав Комашко і втирив очі в червоне ясне небо, неначе в йому шукав собі поради“ (том IV, стор. 45),—в первісному тексті було: „...сказав Комашко і втопив очі в червоне тихе небо, неначе в йому шукав собі поради та спокою“ („Зоря“, 1890 р., стор. 99). „— Добрий вечір! —ляснув голосно Комашко“ (том IV, стор. 123) і „— Добрий вечір!—сказав голосно Комашко“ („Зоря“, 1890, стор. 164). „От я й пришелепалась до тебе, бо почувала, що ти мене ждеш до себе...“ (т. IX, стор. 187)—такою делікатною мовою говорять закохані! .

[2]) Я простежив з листів та инших рукописів небіжчика—і виявилась цікава річ: до самого 1903 р. він писав дав. і місц. одмінок жіночого роду з *й*: „в давній „Правді“, „в цій справі“, „йій“, „д. Кулішевій“ і т. и. Зустрінемо також у його транскрипцію: „сей“: „про се дам звістку“ і навіть форму „видаииь“, а слово „ськільkість“ написано так, що одразу постережеш, що отой *ь* перероблено з *к*. Одно слово—писав більш-менш як усі, аж раптом прозрів і почав закидати громами та блискавицями всіх тих, хто писав так само або не надавав цим дрібним питанням правопису великої ваги.

те, що він виправляв у коректі, молодь або иноді повертала обережненько назад до давнього тексту (що-до стилю), або-ж і зовсім не зважала на диващтва старого письменника (що-до правопису). Спершу він не помічав цієї німої боротьби коректорськими засобами. Нарешті помітив—і обурився. „Я виправляю в коректі, а Доманицький мої виправки закреслює“—скаржився він спершу досить лагідно. Але швидко й зовсім йому терпець урвався. Цілу бурю викликало надруковане 1903 р. видавництвом „Вік“ нове видання „Рибалки Панаса Крутя“: Іван Семенович побачив у надрукованому тоді тексті псування йому мови і, не сказавши ані слова видавництву, вжив рішучих, наперекір своїй лагідній вдачі, заходів—пішов до книгарні „Кіевской Старины“ і звелів припинити продаж книжки. Книгарня сповістила про це видавництво. Мені довелось порозуміватися з розгніваним автором—і я не впізнав був тихого, супокійного, завжди розважливого й до всіх терпимого та ласкавого Івана Семеновича. Тут уперше з'явилась його дивовижна теорія про „тринадцять форм“, що їх, змовившись з галичанами, ми ніби-то заповзялись „запагубити“; уперше почулися гострі виступи проти „партії“, що „обгаличанює“ йому мову; йшли посилання на те, що „в нас так не говорять“, що „мій двірник“ цього слова так не вимовляє, а бабуся, яку Іван Семенович двадцять тому років стрів був у Лаврі, казала те і те так і отак. Одно слово, ця розмова була першим, хатнім виданням тих кожного погляду жахливих розправ („Сьогочасна часописна мова на Україні“ та „Криве дзеркало

української мови"), з якими згодом Іван Семенович виступить прилюдно. Ніякі аргументи не помагали. Коли я, як reductio ad absurdum, як ultima ratio, сказав, що в такім разі доведеться його оповіданням узимку груби палити—Іван Семенович і тут не звомпив: „А так, так... от і добре: хай краще згорить, аніж таким має йти між люди",—з істинно святим виразом поклав він резолюцію. Незабаром Іван Семенович схаменувся й таки дозволив випустити інкриміноване видання „Рибалки", але образу в серці затаїв. „Чи ви чули—Єфремов сказився: я пишу—„в сиві шапці", „на зелені траві", а він друкує: „в сивій шапці", „на зеленій траві",—скаржився він на всіх перехрестях і часто людям, яким і в голові не було правописних отих тонкощів і які иноді навіть не розбирали до ладу, про що мова і в чім власне справа, хоч з увічливости на потіху старому й кидали слово спочуття. А Іван Семенович підхоплював те спочутливе слово і вже в дальших ламентаціях спирався на його, як на непорушний авторитет. „Опришкуватий і дерзкий: скажи йому слово, то він так і спалахне-є!"—характеризував він опонента і знов-же довго ділився цією новиною з знайомими і незнайомими. Довелося з жалем порвати з Іваном Семеновичем видавницькі справи

Це була перша мабуть дошкульна гризота, що завдали Левицькому нові часи. Гризота справді велика, бо Іван Семенович, такий неохочий до листування, просто засипає своїх нечисленних кореспондентів не листами навіть, а цілими трактатами, в яких повно скарг, нарікannів, напучу-

вання, агітації проти „старого правопису“, „галицьких форм“ і т. и.—і все це пересипано доброю порцією вигадок, фантазій, сумнівної статистики, несподіваних висновків, які потім фігурують вже як факти й лягають в основу до нових ще фантастичніших висновків. „Єфремов, побувавши в Галичині,—писав він напр. до П. Стебницького,—змовився з галичанами, що видаватиме в Києві книжки з галицькими формами, дав слово, не спитавши ні в кого. Тим часом він мав дати обіцянку хіба тільки за себе, а не за усіх українських письменників. І понаставляли-ж вони й усім і мені і „насіннє“, й „оповіданнє“, і „сей“, і „мені“ і т. д. Я роблю другу коректуру, а вони в третій коректурі вимазують усі мої поправки, так що типографський коректор каже мені: „на віщо ви поправляєте—іх, ія на йих, йии? Вони після вас усе чисто замазують і печатають по своєму“. А потім Єфремов приносе мені книжку та й каже на моє запитання: „Та-що ж зробите? Діло вже зроблено“. Говоре й вусом та оком не моргне, неначе сміється з мене в вічі“ [1]). Мені й тепер боляче читати оці несподівані ієреміяди, бо, розуміється, ніколи і в думках не мав я сміятись з шановного дідуся, як ніколи не змовлявся ні про що з галичанами, та й взагалі правописним змаганням великої ваги не надавав. Я просто не розумів тоді, як можна було ламати списи за невеличкі дрібнички в правопису, не розумів цього запалу, що його таку силу вкладав цей чо-

[1]) Лист із 24 січня 1905 р.,—цитую з оригіналу; див. у додатку.

ловік у таку другорядну, здавалось мені, справу та ще під такий гарячий час, коли перед українством нові вставали широкі обрії. Безперечно, в де-яких подробицях старий мав рацію, але не мав рації в загальній, занадто вузькій та обмеженій, суто провінціяльній постановці справи. До того-ж і та дрібка справедливих уваг була розведена у його такою нетерпимістю, замотана в таку схоластику, що пропадала всяка охота разом працювати, — тим більше, що Левицький не обмежувався устною й писаною полемикою, переплутуючи Wahrheit und Dichtung, а робив і практичні, та й таки, нівроку, рішучі заходи на подолання зненависних „форм“. Так, віддавши в спадщину право на свої твори Петербурзькому „Благодійному Товариству“, він спеціяльним додатком до заповіту зобов'язує Товариство на віки вічні додержувати його правопису [1]). Так, до Київської „Просвіти“ (1906 р.) він згожувався вступити тільки тоді, як „Просвіта“ його правописом друкуватиме свої видання [2]). Ця затятість, кажу, на той час була незрозумілива і здавалась просто старечою упертістю, якою Левицький розгонив людей і так з невеличкого кола щиро до його прихильних. І тільки тепер, перечитуючи листу-

---

[1]) Про це збереглося прецікаве листування з П. Я. Стебницьким, що надаремне пробував остерегти Левицького перед таким нерозважним і непотрібним учинком. Як голос стороннього свідка, навожу листа Стебницького в додатку.

[2]) Серед паперів небіжчика Б. Д. Грінченка є листок із заголовком: „Умови, на яких І. С. Левицький згожується пристати до „Просвіти“, на половину писаний рукою самого-ж Левицького.

вання небіжчика, бачиш, до якої міри він, завдаючи прикрости иншим, і сам мучився тими дрібницями Одного листа свого, повного граматики й правопису, він закінчує буквально так: „а в мене од цього усього—болить душа“ [1]). „Як напечатаєте мою „Бабу Палажку“ старим правописом,—писав він до Б. Грінченка,—то це буде ще один терен на моїй стежці, як читали мені на юбилеї в адресі од студентів академії. „Вік“ накидав вже доволі мені цього останнього терну. Буде вже з мене!“ [2]). Мучився чоловік, а чого—невідомо.

Навіть ювилей 35-літньої діяльности Левицького, бучно одсвяткований у грудні 1904-го року, був тільки перепочинком у цій правописній війні, яку він здійняв тоді один проти всіх. Старий дуже радів і втішався з тих привітаннів, яких він чимало дістав, хоча тихенько й воркотів та нарікав на незвичні турботи. „Це вже 70-й адрес!—хвалиться він у листі до Стебницького.—Телеграм дістав 72 і листів та карточок з 15. Це ні я, ні мої знайомі не сподівались... В мене в хаті тепер ніби музей: 20 чудових папок з адресами, портрет Шевченків в чудовій срібній оправі, срібний вінок, килим, вази, скатерть, рушники. За день до нового року привезли мені з літер.-арт. клуба два здорові пакунки „лаврів“ і я заклав ними фортеп'ян, стіл, стільці в кутку. Три дні потім зранку до 11 години вечора без

---

[1]) Лист до П. Стебницького з 8 вересня 1905 р.,—цитую з оригіналу.

[2]) Лист із 3 листопада 1905 р.,—цитую з оригіналу

перестанку ходили до мене дивитись та переглядати і... надокучили і втомили мене. І ще й досі так через день... приходять дивитись та читати адреси та оглядати приносини, бо... справді вони дуже гарні. Трохи це все мені... надокучає. Воно то й честь, але-ж клопоту доволі [1])".

Але цей хоч і клопітний перепочинок хутко минувся, по святі настали будні—й Іван Семенович знов розпочав свою війну. Де-далі нові часи давалися все гірше та гірше в знаки, а його позиції ставали все тяжчі і менше вдячні.

Рік 1905-й виборов українську пресу в межах царської Росії. Вперше з'являються на Україні видання газетного й журнального типу українською мовою. „Тяжким", мовляв колись Ґрінченко, шляхом довелося простувати новонародженній українській пресі. Недосвідченість, брак робітників і публіки, матеріяльні злидні, бичі реакції, цензурні скорпіони—усе це гуртом, viribus unitis, кинулось на неї, ще невстояну й незміцнілу, й під'їдало під коріння, одного по одному зводячи в передчасну могилу її заступників. Але найгірше мабуть було з морального боку те, що чимало з старших українців якимсь дивним логічним зворотом теж вороже поставились до того, чого може все життя своє теоретично прагнули. Кожен з учасників наших перших органів напевне пам'ятає, яку силу лайливих листів та номерів газети, усякими дотепами й ущипливими увагами приоздоблених, діставали редакції, і як власне перед цим з'явищем були вони безсилі й

---

[1]) Лист із 24 січня 1905 р.—цитую з оригіналу.

безпорадні. Бо-ж ніякі тут аргументи не пособляли, коли од вас для газети вимагали не більш і не менш, як „Шевченківської мови“, класичного стилю, й не брали до уваги ніяких обставин, жадних умов розвитку друкованого слова взагалі, а нашого українського зокрема. Од багатьох тих „голосів з публіки“ тхнуло, як писав тоді Грінченко, „також страшенною злобною нетерпимістю, яка доходить як-раз до східців інквизиційного огнища, на якому палються „еретичні“ книжки“ [1]). І може найприкріше для всіх робітників тодішньої преси було те, що такі „голоси з льоху“ могли підпирати свої потворні думки авторитетом знаменитого українського письменника—Івана Нечуя-Левицького.

Цей хороший лагідний дідусь, що не мав ворогів і сам ні з ким не ворогував, одразу став на ворожу позицію що-до новонарожденної української преси, агітував проти неї завзято й енергійно і устним, і друкованим (стаття в „Україні“—„Сьогочасна часописна мова на Україні“) словом, агітував уперто, несправедливо, часом злобно. В тих витівках не можна було пізнати добродушного автора „Кайдашевої сем'ї“ з його незлобливим юмором. Не можна було впізнати й рішучого автора оцих вимог, якими він колись закінчив був одну з своїх праць: „Україна буде й мусить домагатись права своєї національности, свого язика в усіх школах і в громадянській жизні, в адміністрації, права вольної преси, права заводити усякі наукові й суспільні товариства, які

[1]) Грінченко Б.—Тяжким шляхом. Про українську пресу. Київ, 1906, стор. 45—46.

потрібні для широкого ліберально-прогресивного розвиття усієї маси нації зверху до самого дна“ [1]). Нетерпимістю, злобою та засліпленою заїлістю дихали ці нові сторінки, подиктовані повним нерозумінням обставин нормального розвитку кожної мови й ненормального становища української преси. Похід Левицького цікавий був, як писав я тоді по свіжому сліду—„як типовий зразок „живого“ відношення де-кого з наших письменників до подій та вимогів сучасности. Боротьба громадянська й політична, страшна трагедія, в якій грає ролю й наш народ, крики й стогін, що звідусюди несуться—це не про них писано. З своєї тепленької „патріотичної“ української, мовляв Сивенький, печи вони пильнують крапок, букв та инших „аллілуй пречистих“; вони повагом, не хапаючись, вишукуватимуть у тих, кому на це часу нема, низку друкарських помилок (бо на цьому властиво й засновано всі численні розумування д. Левицького що-до трьох крапок) і—дивуються та чудуються на всі лади... Їм „навіть смішно“!.. Веселий з д. Левицького чоловік удався, але мені, згадуючи його колишню репутацію, зовсім не до сміху, а ніяково й боляче за цього веселого чоловіка робиться. І на віщо, думаю собі, здалось йому зневажати своє заслужене ймення і власними руками руйнувати свою популярность, виставляючи себе такими працями на загальне посміховисько? Колись же він писав гарні оповідання й повісті з народнього життя та незгірші малюнки з побуту сільського духовенства і ними

[1]) Сьогочасне літературне прямування. „Правда“, літ. збірник, 1884 р., стор. 231.

придбав собі був добру славу серед кругів, що цікавились українським письменством. Правда, згодом він „не той став" і кожна його нова праця була така від життя далека, так безнадійно тхнуло від неї „українською піччю", що тільки з жалю до колишнього Нечуя мовчки їх зустрічали люди, дивуючись про себе, чого пересохло те живе джерело життя, що ключем било перше з його творів" [1]).

Згодом я вернусь до цього питання, поставленого ще за життя письменника, а тепер треба з його життєписом скінчити.

VII.

Списані допіру турботи й трівоги були для Левицького тільки початком взагалі нової в його житті ери, нових трівог, які цілком вибили цю непристосовану до вимог нового життя людину й отруїли йому останні десятиліття його життя. Старий побут, в якому він увесь, усіма своїми корінцями державея, раптом захитався та й почав, і дуже швидко, мінятись після 1905 р. Десь років за два по революції зруйновано й будиночок Сегета, в якому Левицький проживав десятиліттями й по-за яким важко було якось і уявити собі нашого письменника. В особистому його житті це була суща катастрофа, що перекидала всі його завички, увесь довголітній режим. Уявити собі тільки незмінного Івана Семеновича в ролі перехожого пожильця десь у комірному, що мусів міняти кватирі, мати всякі з кватирними хазяй-

---

[1]) Єфремов С. — Відгуки з життя і письменства. „Л.-Н. Вістник", 1907, кн. V, стор. 338—339.

ками перекори, клопотатись про обід, про якісь життьові дрібниці, коли він досі не міняв навіть маршруту своїх щоденних проходок!.. До того-ж ті дрібниці все більш долягали і докучали. Життя дорожчало. Невеличкої пенсії не вистарчало, а літературного заробітку не міг тепер мати цей вибитий з колії письменник, та й не звик на його рахувати. Старечі слабості все більш давалися в знаки[1]). Жаль дивитись було на цього старенького, самотнього одлюдка, що видимо занепадав, зводився на гірше й не знав, що з собою робити, хоча й переносив з філософічним супокоєм недогоди й прикрості нового життя, які раптом його обсіли. Мешкав він тепер зовсім у иншому кінці міста, в районі Львівської улиці, помешкання мав невигідне і не раз міняв його, сусіди лихі, харчувавсь аби-як і вже не мав того чепурного вигляду, до якого звикли всі, хто його зазнав давніше. І разом з тим він усе-ж не припиняє літературної роботи, хоча більшість із його творів останнього періоду має дуже малу, або й ніяку літературну вартість. Він жив тільки в літературі й літературою; всі інтереси його були тут і по-за літературою не було в його нічого на світі, не було навіть особистого життя.

Досить енергійно провадить Іван Семенович видання своїх творів, довівши його до дев'ятьох

---

[1]) Обмірковуючи план, як звіряти з оригіналом переписаний Кулішів переклад біблії, Левицький волів-би цю роботу з себе скинути; цею дорогою—писав він до Б. Грінченка 28 червня 1901 р.—„вже я не потраплю, та не так я, як мої очі, бо вже слабшають та слабшають потроху" (цитую з оригіналу).

томів, мішаючи там старі свої праці з новими; пише свої згадки, пише граматику української мови. Але це могло дати лиш суб'єктивне задоволення, бо серед публіки все це проходило непомітно, не викликаючи зацікавлення, а критика з жалю до автора нові писання його обходила звичайно мовчки. Жив Левицький у пам'яті читачів і мав популярність тільки як автор першого періоду своєї творчости, коли він дав свої кращі й справді високої вартости твори.

Надто притиснула доля старого письменника з початком війни і потім за революції. Події приголомшували, а життя робилось усе суворішим для непристосованих, самотніх, викинутих за облавок історії. Серед скороминущих подій, у шаленому темпі життя, про старого письменника просто забули і трагічна постать Фірса з останнього акту Чехівського „Вишневого саду" дуже була-б символічною для нещасного Івана Семеновича. Довелось зазнати йому і голодування в буквальному розумінні, і холоду, й тієї черствої „громадської філантропії", що частіш тільки ображає й ранить, а не вигоює. Одинокий і опущений, занедбаний і забутий, помер Левицький 2 квітня 1918 року в страшній своєю репутацією „Дегтерівці",—і лиш його смерть викликала була пізні жалі за наше невміння обставити якось пристойно холодну старість наших заслужених працьовників, людей, що мали право на більшу увагу хоч права того й не подавали „ко взысканию"...

Історія цього одинокого життя кидає яскраве світло і на всю літературну творчість Левицького. Бачимо великі завдатки за-молоду, свіжі

пориви, яскраву спостережливість, дар виливати свої враження на папері, накреслювати широкі картини життя й природи. Але, як побачимо далі, все оте не розгорнулося на повну міру його природнього хисту. Консерватизм особистої вдачі, схоластична до певної міри школа, що ґрунтувалася на метафізичних підставах старих абсолютних категорій, нарешті слабовитість, що потягла за собою занадто регулярний режим, одводила од життя й розгорнула дивовижне за наших часів анахоретство—усе це не сприяло розвиткові природнього духу. Левицький не пішов уперед у своїх художніх здобутках. Вже цілком скінченим письменником він вступив у 80-ті роки й за досягання своїх перших років не поступився. Дальша його літературна діяльність була тільки новим переказуванням того, що мало вже письменство в його ранніх творах—і це раз-у-раз треба мати на увазі, переглядаючи літературну спадщину все-ж одного з найпопулярніших наших письменників дореволюційного періоду, краще—другої половини XIX віку. Своєю особою й діяльністю він символізував до якоїсь міри обставини того лютого часу, що визначив був для нашого письменства такі вузькі й тісненькі рямці, які не давали йому змоги й ворухнутись, не то якогось розвитку доходити. Час був жахливий—то що-ж дивуватись, що й наслідки він давав невідрадні. У Левицького вистарчило сили встояти на раз обраній постаті, але на це пішла всенька сила, і вже не було її на те, щоб іти далі за віком. Життя пішло вперед без його.

II. Шляхом творчости.

I.

Перший друкований твір Левицького, „Дві московки“, з'явився, як знаємо, р. 1868-го, себ-то — коли авторові вже на четвертий десяток повертало. Не юнаком виступив він на літературну ниву, а цілком дозрілою людиною. Багато визначних письменників кінчало вже творчу путь о цій порі, коли Левицький тільки-що починав свою.

І це надто характерно для нашого письменника. Його літературна діяльність була не бурхливо-поломінним голосом безпосереднього чуття — того, що звуть покликанням, а розважливою роботою людини, що до літератури заходила з певним, скажу так, планом, наперед виробленою теорією, що накреслила собі ясно витичену путь і нею неухильно простувала. З другого боку пізній виступ Левицького на ниву письменства одбився й на обробці його творів. Виступає він готовим, з усіма сильними і слабкими сторонами свого таланту. Вже в перших творах своїх він виявив себе цілком — не дурно-ж напр. „Рибалка Панас Круть“ або „Причепа“ та знамениті „Баби“ так і лишились кращими в літературному

надбанні Левицького, а вони-ж усі належать якраз до перших років його діяльности. Не диво, що й критика зустріла й оцінила дебют молодого письменника надто прихильно. Я вже наводив попереду голоси Куліша та видавців першого тому творів Левицького і голоси ці не стояли ізольовано. „Найталановитішим із сучасних українських письменників“ взиває Левицького і Костомаров, одводячи йому що-до малювання народнього життя „одно з перших місць серед письменників цього роду в Росії“ [1]. Навіть такий суворий критик, як Драгоманов, дивиться на Левицького як на єдиного з усіх українських белетристів, що дебютували в галицьких виданнях, до якого можна ставити серйозні художні вимоги [2]. Так само високо оцінюють його і всі історики українського письменства: Пипін, Петров, Огоновський та ин., в особливу ставлячи йому заслугу те, що він дає „не лише живі образи дійсности, але й образи, що появляються вперше..., образи взяті з такого життя, до якого ще не доторкалися й инші руські белетристи і якого дуже часто трудно й доторкнутися“ не-українцям з роду й симпатій [3]. І це був однодушний голос критики на протязі всієї літературної діяльности Левицького; показуючи й де-які його „органичні хиби“, вона все-ж неодмінно підкреслювала те нове, що вніс Левицький

[1]) Костомаров Н. И.—Задачи украинофильства. „Вѣстникъ Европы“, 1882, кн. II, стор. 895.

[2]) Драгоманов М.—Українське письменство 1866—1873 років. „Л.-Н. Вістник“, 1902, кн. XI, стор. 70.

[3]) Там-же, стор. 71.

в українське письменство. Цей самий голос провожав його і в могилу, останній роблячи підсумок його літературної діяльности. „Художне й культурно історичне значіння (за Левицьким) лишиться на завжди,—писав один з найновіших критиків.—„Ніхто бо инший з українських письменників не дав у своїх творах такої широкої панорами українського життя з усім багацтвом побутового малюнку й типових фігур на протязі кількох десятків літ,—панорами, обвіяної теплою любов'ю, як це зробив покійний Левицький“ [1]).

Але всі оці прихильні голоси і висока оцінка базуються на творах виключно першої половини літературної діяльности Левицького. І це не випадково, що останні його твори мало хто й згадує, а як і згадає, то тільки з тим, щоб швидче перейти до тамтих. Покрасувавшись за перших літ своєї літературної діяльности на вершинах безперечних здобутків, далі письменник іде вниз, хилиться до занепаду. Помітного поступу, розвитку в Левицького ми не бачимо. Це також треба мати на увазі, беручись до оцінки його чималої обсягом літературної спадщини. Всю її можна на дві майже рівні половині розбити. Перша включає в себе твори, написані приблизно до 90-х років і характеризовані яскравістю й соковитістю постатів та подій, що живою б'є з них течією. Друга—приблизно з повісти „Над Чорним морем“ (1888 р.)—характеризується вичерпанням спостереженнів, утомою, розволіклістю, велемов-

---

[1]) Дорошенко Д.—Ів. Сем. Нечуй-Левицький. „Книгарь“, 1918 р. ч. 8, стор. 426. Див. ще Міяковський В.—Письменник-народолюбець „Л.-Н. Віст.“, 1918, кн. IV—VI

ністю, млявим розвитком дії й мертвенністю контурів. Левицький, кажучи заголовком однієї його повісти з цього періоду—сам „не той став“; краще сказати буде: його твори другої половини втратили принадні сторони його перших спроб і натомісць виявляють до великої міри роздуті й випнуті їх хиби. Але про це докладніше—згодом.

Звідки прийшов Левицький до літератури?

З його автобіографії ми знаємо, що першими у його літературними враліннями були житія святих з їх умовними формами, трафаретним змістом, що часто роблять, як що виключити ймення, одне житіє, мов дві краплі води, схожим на друге. Згодом ми побачимо, який це мало вплив на взагалі консервативну вдачу Левицького, що твердо стояла на раз принятих здобутках і ригористично, ревниво, фанатично їх додержувала. До цих впливів—власне первісних, майже не оформлених вражіннів, що діяли півсвідомо, може цілком стихійно—приходять незабаром чисто літературної натури впливи. Один факт з біографії Левицького показує в той бік, звідки ті впливи знайшли собі першу стежку: Французька книжка з „чудернацьким чортом“ на обгортці („Кривий біс“ Лесажа) одхилила з-перед його завісу з західньої, переважно французької, літератури: Данте з його класичною величністю, невмірущий юмор Сервантеса, захоплення природою у романтиків Бернарден-де-Сен-П'єра та Шатобріяна, строгі форми французької натуралістичної школи—Є. Сю, Флобера, Золя, бр. Гонкурів—через усе це пройшов Левицький у своїх художніх шуканнях і все цеє й позначилося на його

літературній манері. Нарешті треба додати й читання російських (і мабуть польських) письменників реальної школи—Гоголя та молодої тоді плеяди його наслідувачів: Тургенева, Л. Толстого, Гончарова, Островського, Салтикова - Щедрина. Характерно, що сам Левицький з російських більших письменників-сучасників нігде не згадує Достоєвського,—і справді вплив його нічим не позначається на творчості українського письменника. Занадто це були неоднакові вдачі й стояли вони на протилежних полюсах, щоб „жестокий талант“ російського письменника міг якось одбитись на лагідній кебеті його українського товариша [1]). Та й взагалі, як згодом побачимо, вплив російського письменства на Левицькому одбився дуже своєрідно і навіть до якоїсь, можна сказати, міри негативно. Усі ці впливи, треба ще зазначити, перейшли крізь призму старої духовної школи з її чисто формалістичними методами, з її метафізичним схилом,—і негнучка взагалі вдача Левицького набралась у ній тих тяжких, трохи схоластичних і умовних форм, які потім позначаються виразно в його літературній творчості. Нарешті — найбільш безперечний і найдужчий

---

[1]) Здається, тільки раз на віку, та й то далеко пізніше й між иншим, і згадав був Левицький про Достоєвського. Оцінюючи одну повість Винниченка, Левицький каже: „Про утвори Достоевського венгерський відомий письменник Морис Іокай писав, що їх можна читать тільки по кільки листочків в'однораз. В д. Винниченка й справді вийшла якась достоєвщина—нудна, пренудна („Сьогочасна часописна мова на Україні“,— „Україна“, 1907, кн. II, стор. 189) Ця єдина згадка тільки стверджує висловлену допіру думку.

вплив був од попереднього українського письменства, надто—народньої поезії. І коли Левицький взявся врешті, дозрілою вже людиною, за перо, то в йому вигадливим віялом і розгорнулися всі зазначені тут впливи. Форма оповідання, повісти—з найновіших тоді зразків французького та російського повістевого письменства. Стиль—з української народньої й книжної поезії. Метод розробки—з умовних приписів академицької науки. Нарешті зміст—із життя українського народу, власне того куточка України, який перший дав враження, ще на початку життя, прийдущому письменникові й на віки лишивсь для його головним джерелом і спостережень і творчости. Своєрідна в розсудливій вдачі автора амальгама оцих досить ріжноманітних і не завсігди згідних між собою впливів—це творчість одного з найбільших заступників українського повістярства.

Левицький сам показує нам джерела й методи своєї творчости.

Я вже згадував про працю Левицького „Непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини", під заголовком „Сьогочасне літературне прямування" надрукованої анонімно в „Правді" 1878 та 1884 р.р.[1]). Цю статтю і можна вважати за свого роду ключ до всенької літературної діяльности Івана Левицького. Написана десь на початку 1878 р.—Некрасова в ній названо „недавно помершим", а він-же помер у

[1]) Що вона належить Левицькому, вперше виявив це Франко в своєму показчику до „Правди", — див.: „Правда", літературний збірник 1884 р., стор. 296. Автентичний рукопис це стверджує.

грудні 1877 р.,—ця праця дає ніби оправдання й пояснення всім до того написаним творам нашого письменника й служить за програмовий нарис до його майбутніх праць. Тут виявились теоретичні погляди його на письменство, його літературні смаки та вподобання, його літературні симпатії й антипатії, його тлумачення певної літературної манери, не кажучи вже про те центральне питання, що силкувався автор поставити вже самим заголовком (первісним) своєї праці. Поруч опублікованої перед тим праці Драгоманова „Література російська, великоруська, українська і галицька“ (1873—1874), яка може— хоч і негативним способом — надихнула й Левицького[1]), це певно найвизначніше української критичної думки з'явище за тих часів. Отже на йому варто спинитись докладніше.

„Сьогочасне літературне прямування“ для Левицького, відповідно до вимогів того часу, виявляється в трьох принципах, для кожної літератури обов'язкових — реальності, національності та народності, і з погляду цих принципів оглядає автор літературні події в чужих і в своїй літературах. Перше вимагання, вимагання од художніх творів реальности, на українському ґрунті робить письменника-українця ніби „фокусом для своєї громади“, „осередком випнутого або увігнутого скла“. „В його душі,—каже Левицький,— повинна одсвітитись і перетворитись українська жизнь, що кипить або що плісніє кругом його.

[1]) В рукопису на початку другого розділу маємо полемічну проти Драгоманова примітку,—в друкованому тексті вона одпала.

Коли писалник [1]) хоч трошки себе чує українським громадянином, частко́ю українського народа й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в своєму серці ту громаду, що роїться кругом його, радіти її радістю, плакати її слізьми, а не перелазити в чужі городи і підставляти свою душу під картини чужої, неукраїнської жизни. Український писалник не повинен клопотатись, що йому буде мало роботи на Україні. Українська жизнь — то непочатий рудник, що лежить весь під землею, хоч за його вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріял, що тільки ще жде робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі" [2]). Левицький ставить справу одсвічування життя в письменстві надзвичайно широко, охоплюючи в його рямці життя і побут усіх станів і всіх націй—одно слово, усіх мешканців України і на всіх її просторах „од Кавказа і Волги до самого лимана Дунаю, до Карпат і за Карпати, до далекого Гроднянського та Минського полісся" [3]). „Все, що захоплює,—кінчить Левицький,—етнографічна границя української народности, все це повинно бути і конечне буде матеріялом для реальної української літератури, не викидаючи й чужоземців иншої національности, бо їх дуже

[1]) Такого терміну вживав тоді Левицький замісць „письменник".

[2]) Сьогочасне літературне прямування, — „Правда", 1878, т. II, стор. 15.

[3]) Там-же.

багато напхалось на Україну“[1]). Ці широкі надвірні межі письменства має виповнити конкретним змістом література на підставі двох инших принципів—національности та народности, що для свого втілення в письменстві вимагають народньої мови, використання форм народньої поезії та віддання самого духу її, що в тих формах виявляється. Особливо цікаве для характеристики поглядів Левицького та його власних літературних способів саме оте середуще вимагання що-до форм народньої поезії, і я дозволю собі тут навести його в цілості.

„Українська устна народня поезія, — пише він,—дуже видається своїми блискучими поетичними фарбами. Вона вся закидана букетами поезії, цілими покосами поетичних квіток, так що тямучий український писалник, не нагинаючись, може сміливо загрібати цілі оберемки квіток і обсипáти ними свої твори.

Епичні та ліричні поетичні форми в українській народній поезії виявляються в цілих картинах, в метафорах, в символізмі, часом в глибокій іронії, а часом в гіперболах. Розгорніть багаті збірники народніх українських пісень—і ви зразу примітите те багацтво, котрим пересипані народні думи, пісні, приказки, загадки, колядки. От перед вами розгортуються цілі картини, де людська жизнь, людське чуття, людське горе й радість прирівнюеться до пишних картин, взятих з природи. В козацьких думах, наприклад, крівава битва прирівнюеться до пира; поле, закидане трупами, до поля, закиданого снопами,— зовсім так, як і в „Слові о Полку Ігоревім“. Нещаслива людська жизнь прирівнюеться до з'ораного поля, виораного мислями, заволоченого чор-

[1]) Там-же, стор. 17.

вими очима, политогс слівьми. Важке становище людської душі описується в піснях, як крута кам'яна гора, вкрита полинем, як важка робота лупати кам'яну гору. Шум діброви, гудіння бору, шум темної хмари, широка пустиня моря служать в піснях символами великого горя, а тихий шелест листу в лісі назначує людський поговір, людську славу. Зелений гай, літня дощова хмара, невеличка річка з бродом, ставок служать символами світлого становища людської душі, радости, кохання. Сади в цвіту—то щасливе кохання, сади без цвіту або з опавшим цвітом—то нещасливе женихання. Широкий степ, широке море часто бувають в піснях символами волі. Нещаслива, трудна жизнь, нещасливе кохання часто описується в піснях в образі перепливання бистрої річки або потопання в Дунаї, тоді як човник та весельце стріваються там, де говориться про щасливе женихання та про кохання. Похилене од вітру дерево назначує журбу, пряме дерево—веселість. Вся українська природа, всі рослини й птиці служать в народніх піснях і в живій розмові поетичними символами. Кучерявий дуб—то веселий парубок; червона калина, висока тополя, вишня та черешня—то дівчина; порубана калина—то дівчина, що вийшла заміж. Голубка буркоче—то дівчина співає, голубка гуде—то дівчина сумує; зозуля кує—то дівчина плаче. Голуби в парі, качки на ставу—то щасливе кохання, вихід заміж за милого. Важка хода лебедів та гусей по воді—то гірка жизнь із нелюбом. Орел, що високо літає, вороний кінь, що в полі виграває, злучається з такими випадками в жизні козака, коли він сидить в неволі і завидує широкій волі. Ясна зоря, ясне сонце—служать символом дівочої краси; повний місяць—то парубоча краса.

Іронія й гіпербола виявляється в народній поезії в своїх окромних формах, дуже виразних, різких та ущипливих. Про гордого чоловіка напр. кажуть, що він пишається, як собака в човні;

про нечесного кажуть, що він чесний, як жидівський патинок. З лінивого сміються, що він так квапиться до роботи, як жид молотити. Про поганого кажуть, що він гарний, як свиня в дощ, як собака на морозі, як копиця в дощову годину; процвітае, як макуха під лавкою; що він білий, як циганська литка, що в його очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия—хоч обіддя гни, мордою хоч пацюки бий, ніс як цибуля, руки як макітри, рот як верша; як вигляне в вікно, то собаки три дні брешуть; як подивиться, то молоко кисне.

Краса дівоча й парубоча в українській народній поезії обмальовуеться окромними незвичайно пишними й поетичними фарбами. Про гарну дівчину[1] кажуть, що вона гарна, як квіточка, як ясочка, як зірочка, як у саду вишня та черешня, як тополя, як рожа, як червона калина в лузі, як ластівка, як зозуля в гаю, як сіно в гоцину, як мак, як сонце, як золото. Про гарне дівоче лице кажуть, що з його хоч води напийся, хоч видивись, хоч малюй. Про гарні дівочі брови кажуть, що вони тоненькі, як шнурок, як шовкова нитка, що вони гнуться колесом, що одна брова варта вола, другій брові й ціни нема; гарні очі описуються, як терен вкритий росою, як вишня на дощі, гарні губи, як рожевий лист, як листочок барвінку, солодкі як мед. Дівчина співае, як соловейко, як ластівка щебече. Гарний парубок описуеться в піснях, як дуб кучерявий, як зелений байрак; в його лице рум'яне, вуси чорні, чуб як барвінок, він рівний як хвоїна, стрибкий як живчик, як живе срібло, повний як огірочок, чорнявий як чорнобривець, гарний як гвоздик, кучерявий як васильок, як любисток, як барвінок, гарний як повний місяць. Як гляне соколом, орлом, то в дівчини серце в'яне, а на дівчині вінок цвіте.

Нам прийшлось-би багато листів списати такими багатими епичними та ліричними формами української народньої поезії та народнього язи-

ка, коли-б ми схотіли виписати їх з українських збірників народніх пісень" [1]).

Так кінчає Левицький свою про народню поетику мову—і треба сказати—багато листів він таки й списав, тільки уже не для наведеної цитати, а в своїх власних творах. Гортаючи сторінки його повістей та оповіданнів, ви стрінете повний букет образів і порівнаннів, згаданих у цитованій допіру статті. Це стало йому немов естетичним каноном, рецептом на писання, на стиль. І що це зроблено свідомо, з намислу, з певного виміркування—показують слова, якими я й закінчу цюю довгу може занадто, але конче нам потрібну цитату,—слова, що бренять приписом, наказом: „Українські писалники повинні обсипáти свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою ряскою (!). Вони дадуть їх творам гарячий поетичний народній колорит, і колорит живий, в рівні з котрим твори, писані книжним робленим язиком, будуть похожі на мумії з їх гнилими тисячолітніми покривалами, що пахнуть трухлятиною" [2]).

„Амінь"—так і проситься під перо. І це сакраментальне слівце промовив надто пророчисто сам письменник десятками своїх творів.

II.

Досі мова була про позитивну сторону вимаганнів Левицького од літератури. Але в згаданій його праці ціла друга половина присвячена ви-

---

[1]) Там-же, стор. 28—31. Друкований текст я вивірив і помилки виправив з рукопису.

[2]) Там-же, стор. 31.

маганням негативним—як *не* треба для українського читача писати, виведеним з прикладу чи то поодиноких письменників, чи й цілої російської літератури. Легко зрозуміти, чому Левицький спинився саме на російському письменстві, шукаючи одворотних зразків до того, як не треба писати і що на місце того „не треба“ поставити. Претензії націоналістичної частини російського громадянства, що свою літературу накидала по цілій Росії і навіть Слов'янщині, нехтуючи права місцевих літератур—з одного боку; ретроградна, на формалістичній русифікації заснована політика російського уряду, що саме перед тим (1876 р.) новий видав, найкатегоричніший з усіх, засуд на українське письменство—з другого—були це занадто поважні причини, щоб скерувати увагу українського письменника саме в цей бік. І Левицький, як на свій час, надзвичайно сміливо й гостро ставить питання про „непотрібність великоруської літератури для України і для Слав'янщини“. Виходячи з згаданих вже трьох принципів нової літератури по всьому світі, він розглядає творчість новітніх російських письменників після Гоголя, що тії принципи завів до російського письменства [1]):

---

[1]) Гоголя Левицький ставить високо за талант („геніяльний Гоголь“), за те, що він „навів великоруську літературу на... принцип народности“, хоча дивується, як він „поніс свою працю на користь иншому народові... та й зрадив своєму народові, своїй Україні“. Своїми увагами про національність персонажів Гоголя („Правда“, 1884, стор. 196—198) Левицький що найменше років на 35 попередив С. Венгерова з його ніби

Л. Толстого, Гончарова, Тургенева, Щедрина, Островського, Гл. Успенського, Решетникова, Некрасова та ин. Розгляд цей провадиться з погляду мотивів, змісту, побуту, мови та стилю й доводить автора до висновку, що згадані письменники задовольняють принципам реальности, національности й народности в літературі. Але саме це й робить їх, на думку Левицького, непридатними для України, як і для цілої Слов'янщини. Левицький заходить до письменства з трохи наївною, як на теперішні погляди, міркою безпосередньої користи: читач на зразках літератури має вчитись, яким йому самому бути в житті. Опріч того, багато ваги надає він і класовим чи становим звязкам письменника з читачем. І от саме тому, що великоруські письменники реально малюють життя свого народу, вони й виходять письменниками місцевого значіння, письменниками суто-великоруськими. Ні українські вищі класи, ні духовенство та міщанство, ні тим паче народ не пізна́ють себе в персонажах Толстого й Тургенева, Островського й Успенського, Решетникова й Некрасова. Побутом, духом, дум-

---

парадоксальною тезою: „Гоголь совершенно не знал реальной русской жизни" (С. Венгеров.—Собраніе сочиненій, т. II, СПБ. 1913, стор. 117). До речи треба тут згадати, що у Левицького знайдемо один раз і терпку вихватку проти Гоголя в формі згадки про те вигадане Запоріжжя, „яким його намалював нетямущий Гоголь на втіху ще менш тямущої Московщини" (Повісті Івана Нечуя, т І. Львів, 1872, стор. 258; в російському виданні „Причепи", „Повісті й оповідання", т. III, цей уступ проминуто). Пам'ятаю, що Левицький казав мені, ніби цю фразу приписав у „Причепі" Куліш...

ками ці персонажі будуть чужі кожному не великоросові, а тим самим лишають їх холодними, по-за межами благодійного впливу письменства. „Ми високо шануємо,—пише Левицький,—нових великоруських письменників за їх прямування, за їх освічування своїх творів ліберальним поглядом, за народність їх творів і бажаємо, щоб і наші українські письменники йшли такою самою стежкою; але мусимо признатись, що їх твори не годяться для України, мають інтерес або місцевий, або зовсім етнографічний, і не піднімуть розумового та морального зросту України... Великоруська література для України має вартість тільки одкидну, а не покладну, а на такому коні,—робить висновок наш автор,—далеко не заїдеш при теперішніх завданнях европейських літератур" [1]. До кожного російського письменника Левицький заходить з питанням: чи твори даного письменника відповідають українській дійсності, чи впізнає в них себе український читач, иншого побуту людина, й чи навчиться бути кращим—і кожного разу рефреном бренить у його рішуча відповідь—ні і ні.

Ці парадоксальні, де в чому непевні й недоладні, де в чому цілком справедливі думки Левицького навожу я тут ні на те, щоб з ними полемізувати, ні на те, щоб їх стверджувати. Звичайно, заходити до літературних творів з вузько-дидактичною міркою—це спосіб що найменше застарілий і задовольнити сучасну лю-

[1]) „Правда", 1884, стор. 226—227. Нагадаю теперішньому читачеві, що слово „одкидний" у Левицького значить—негативний, а „покладний"—позитивний.

дину не може. Літературні твори не на те, звісно, пишуться, щоб когось учити, хоча й частенько таки вчать, і не на те, щоб читач конче в них себе впізнавав, хоча й це не рідко буває. Левицький звузив значіння літературної творчости і вагу поодиноких письменників зменшив, але в своїх висновках що-до української літератури, як головного показчика і носилника національної свідомости та потужного фактора в громадській боротьбі, він сформулював добре і влучно; що ніяка чужа література не зможе охопити всіх інтересів українського народу в його ріжноманітних проявах—це так само він показав яскраво. „Література, основана на тих трьох принципах, повинна розвиватися і на Україні,—такий висновок Левицького.—Вона вже настала і повинна міцнішати й рости. Вона повинна обсягати етнографічну границю української породи і на тім ґрунті добувати собі матеріял і впливати на громадянство; вона повинна промовляти до нашої її природним живим язиком, а не чужим або позиченим в инших старих язиків, не трухлятиною, вишкрябаною з старих паперів, переїдених мишами, якою пишуть люди старої партії святоюрців та москвофилів галицької та угорської Русі“ [1]).

Проте, знов кажу, не цими безперечними висновками нам найбільш цікава оця центральна, скажу так, праця Левицького. Найбільша її вага знов-же в тому, що вона відхиляє завісу з його власної творчости й показує, звідки вийшов і

[1]) Сьогочасне літературне прямування. „Правда“, 1878, т. II, стор. 40 (виправлено з рукопису).

куди прийшов та на чому врешті спинився й отаборився цей визначний заступник українського реалізму; які впливи він переживав та як на них сам реагував у власній творчості. Справа в тому, що Левицький тут не тільки критиком виступає чужих творів, а й своїм власним складає певний план. Почасти до того він вже пробував був цей план справдити, а почасти розгорнув опісля, по написанні своєї статті, в яку вложив свої найуподобніші думки. Ось чому я і вважаю її за справді центральне одбиття не тільки теоретичних поглядів автора, а й конкретних його літературних планів та змагannів.

Хоча цілу статтю присвячено головним чином російському письменству, до того-ж під певним ухилом теоретичної думки, проте-ж автор виходить з вимагannів ніби світової літератури,—в першій лінії французької. Це буде цілком для нас зрозуміливою річчю, коли ще раз пригадаємо, що на шкільній ще лаві він почав був в оригіналі знайомитися з творами французького письменства. І що він знав його саме в останніх тоді заступниках, до того-ж знав у первотворах, а не перепущеними крізь російське цідилко—на це маємо докази як-раз у цій його статті, яку я ставлю в центрі літературної діяльности Левицького. Говорячи Левицький про новаторство в літературі та про боротьбу нових течій з старими, вже в першій частині своєї праці він поясняє це прикладом саме з французького письменства. „Реальні французькі теперішні писалники,—каже він,—брати Гонкури, Е. Золя, що почали описувати міщанську жизнь, зачепили сільську і по-

чали набивати мужичих слів в свої твори, довго не подобалися французам, а Золя, не вважаючи на свій блискучий талант, і досі бореться з романтичними писалниками, з традиційним літературним смаком французів і поборов не більше, як половину своїх літературних супротивників. Французькі критики просто ґвалтують проти його за його мужичий та міщанський язик, за його реалізм в поезії“ [1]). На Золя з спочуттям посилається Левицький і по инших місцях своєї статті, і це надзвичайно важлива вказівка на шляху спізнання літературних впливів на нашого письменника. Коли взяти на увагу, що популярність Золя в Росії прийшла вже пізніше й припадає власне на 80-ті роки, коли додати до цього, що й літератури про французького письменника російською мовою тоді, як писав свою статтю Левицький, все одно що й не було—то мусимо зробити не позбавлений ваги висновок. Золя очевидно цікавив нашого письменника, він самостійно звернув на його увагу, простудіював його й визнав його „блискучий талант“ попереду російських та навіть і французьких критиків. Видима річ, творчість французького письменника не була чужою українському, коли він спеціяльно нею цікавився. Правда, конкретних слідів безпосереднього впливу на його Золя ми показати не можемо; можливо, їх не знайде і найпильніший аналіз та порівняння обох авторів. Але це не позбавляє нашого висновку всієї сили. Золя був, очевидно, серед тих авторів, що самим духом, напрямом,

[1]) Там-же, стор. 24.

манерою, способами впливали на нашого автора, почасти підказували йому форму його творів, почасти служили за оправдання вибраної дороги реального побутописання. Золя й инші того-ж напряму французькі письменники творили вкруг нашого автора ту атмосферу, в якій він знаходив художній вислов для своїх власних спостережень та життьового набутку.

З цією атмосферою сходилися враження—не скажу впливи—й од читання російських письменників. Ставиться він до їх критично, може навіть гіперкритично, але способи їх письма, їхню манеру літературну він безперечно поділяє, формою своїх творів вони так само сприяли зміцненню літературних позицій Левицького і що-до конструкції творів були йому зразками. Але цей вплив одбився на Левицькому дуже оригінальним і своєрідним способом. Він з своїми російськими товаришами по зброї полемізує не тільки принципіяльно в теоретичній статті, але й практично—своєю літературною діяльністю, образами своїх творів, манерою свого письма. Ось коли, власне кажучи, ще в 70-х роках, почав він ті свої „літературні позви з Московщиною“, що їх згодом розгорнув у спеціяльній праці під таким-же й заголовком (1891). Вже й те характерно, що з усіх російських письменників, про яких він згадує, з найбільшою симпатією й пошаною ставиться Левицький до Щедрина,—не дурно-ж його відому казку про те, як мужик двох генералів прохарчував, Левицький перший переклав на українську мову слідом за тим, як вона з'явилася в оригіналі. „Під пером Щедрина,—пише

Левицький на хвалу російському сатирикові,— петербурзька аристократія виходить зовсім иншою, ніж під пером спеціяльно аристократичного писалника, графа Толстого". Серед усієї російської літератури про вищі верстви громадянства, каже він далі—„тільки одні сатири Щедрина можуть впливати на їх (українських зрусифікованих аристократів), і то одкидним, а не покладним (позитивним) боком, бо в їх можна побачити темний бік петербурзького панства з його темними нікчемними тенденціями". Та й то— вертається він ще раз до цього письменника, „сатири шановного Щедрина" специфічно столичних мають на увазі персонажів і тому не всі можуть здатися для українського читача. І характерний додаток, що ним закінчує Левицький уступ про Щедрина: „Ми ще тільки ждемо свого сатирика" [1])—і цей додаток я прохав-би затямити: він ще нам знадобиться згодом.

Так само високо ставить Левицький і Островського за його сатиричну манеру, за виразні типи з великоруського міщанського та крамарського побуту,—але вважає твори російського драматурга за цілком негодящі для України. „Островський, описавши своїх самодурів, показав себе чесним великоруським горожанином і має великий вплив на своїх земляків. Самодури впізнали себе в його художніх типах і засоромилися. Але яку вартість може мати Островський для України? Ми сміливо кажемо—ніякої. Він описує міщанську та ку-

---

[1]) „Сьогочасне літературне прямування", — „Правда", 1884, стор. 203, 204, 225.

пецьку жизнь; натурально, що його комедії повинні призначатися для наших міщан та купців. Чи впізнають вони себе в тих типах самодурів Островського? Чи стануть вони луччі? Чи розів'є їх Островський? Ми кажемо—ні“ „Нам треба свого Островського“ [1]),—закінчує Левицький уступ і про Островського,—і цей висновок я теж прохав би держати в пам'яті.

В цій перевазі, що ми допіру бачили в концепції Левицького саме для сатиричних письменників над епічними, видко добре не саму тільки вдачу нашого письменника. Маючи з природи нахил до сатири, до юмористичного споглядання на світ наокружний, до підглядування саме темних —„одкидних“, його тодішнім терміном кажучи—сторін людського життя, Левицький, само собою, почував більш симпатії до письменників, рисами свого таланту з ним споріднених. Це натурально. Але, виходячи з своєї теорії придатности даного літературного твору тільки до свого національного і соціяльного осередку, Левицький, як ми бачили, йде далі. Він шукає на українському ґрунті того, хто-б міг сатиричним пером послужити рідному народові, беручи його в усіх верствах і класах. Шукає—і не знаходить серед своїх попередників. „Ми ще тільки ждемо свого сатирика“, „нам треба свого Островського“,—кидає він гадку, як критик-публіцист. А як белетрист, як художник—він сам захожується ту місію на свої плечі підняти. Він робиться сатириком для свого народу, починаючи од низів його й кінчаю-

---

[1]) Там-же, стор. 209 і 210.

чи тими вищими верствами, що діяли тих часів на Україні. Тісніше: немов виправдуючи свою думку, що „нам треба свого Островського“, Левицький береться навіть до драматичної форми й дає, поруч сатиричних у ґрунті самому повістей на побутовій запарі, й кілька комедій як-раз із міщанського життя. З негативного відношення до зразків російського письменства виростає, як бачимо, ціла програма власної літературної діяльности.

III.

Що з цією програмою Левицький виступає на літературне поле зовсім свідомо—тому докази маємо знов-же в тій центральній для його світогляду праці, на якій ми з потреби так довго спинилися. Коли при її світлі розглянемо твори Левицького, то побачимо, що в ній у зародку маються зерна навіть сюжетів того, що вже вийшло або ще мало вийти згодом з-під його пера.

Як ми вже знаємо, письменник, на думку Левицького, повинен бути „фокусом для своєї громади“, повинен одбивати в своїх творах реальне життя усіх верств людности на даній етнографічній території. Народ, селянство—як більшість тієї людности—займає, звичайно, найперше місце, і таке місце приділено йому і в творчості Левицького. „Перед нами розгортується широким, широким полотнищем народня мужицька жизнь“,—пише він у статті і теє полотнище пробує і в своїх творах розгорнути. Теж величезна більшість їх присвячена селянському життю. Але й инші верстви, каже Левицький—„козаки, міщане та городяне по-

винні так само не минути вваги вважливого українського писалника“—і дає малюнки козацького життя („Запорожці“, подекуди в „Хмарах“), міщанського („На Кожум'яках“, „Голодному і опеньки м'ясо“, епізодично в „Хмарах“ та ин.), городянського („Над Чорним морем“, „Київські прохачі“). „На Україні проживає багато дрібної шляхти і православної й католицької, що платить панам за землі чинш“—це життя одбилося в „Причепі“, в „Живцем похованих“. „Українська література ніяк не повинна минати жидів“—маємо й їх—у „Рибалці Панасові Круті“, „Приятелях“, „Бурлачці“, „Миколі Джері“ і ин. „Вищі верстви... ввесь бит панів, всю їх жизнь, їх відносини до народа, їх політичні й релігійні тенденції, їх національність і відносини до української національности“—знов-же малює ціла низка творів: „Микола Джеря“, „Бурлачка“, „Причепа“, „Хмари“, „Над Чорним морем“ і ин. Українська література „ніяк не повинна минути й українського духовенства, з великоруськими архиереями, з манастирями“—маємо: „Старосвітські батюшки та матушки“, „Причепу“, „Хмари“, „Афонського пройдисвіта“, „По-між ворогами“. „Не повинна минути і тих урядників, котрими набиті непотрібні нікому канцелярії на Україні, і професорів всякої масти“—знов-же й це знайдемо в творах Левицького („Хмари“, „Голодному і опеньки м'ясо“ й епізодично мало не по всіх творах). Одно слово, на кожен пункт своєї теоретичної програми Левицький відповідає і практично—художніми образами з життя, живими постатями, типами.

Треба додати ще, що гая програма у Левицького являється не тільки в загальних рисах, допіру тут наведених. Він і конкретизує її, подає деталі—і тоді ще ясніше й виразніше виступає звязок її з творчістю письменника. „Для українського панства,—пише напр. Левицький,—треба підставити таке літературне дзеркало, в котрому-б воно побачило свій чималий ніс, свої поїдені раком губи, щоб воно почало ліки своїх ран, побачило, окрім того, ступінь свого розвиття, свою вдачу, свою недостачу, своє фальшиве прямування в національних, політичних та соціяльних відносинах“. Читаючи опісля „Миколу Джерю“ і „Бурлачку“, „Хмари“ і „Причепу“, „Над Чорном морем“ і „Живцем похованих“—ясно бачимо, що автор спитується—чи всюди йому щастить, то инша річ—підставити саме отаке-от дзеркало українському денаціоналізованому й паразитарному панству. „Для нашого народа треба намалювати його сем'ю, розділену й розбиту, з дуже широким принципом особистої волі“—це-ж просто тема „Кайдашевої сем'ї“, „Двох московок“, „Бабів“. „Українофили не одкидали естетики, не сміялись над чуттям, не одкидали штучности й поезії вже по своїй натурі з роду естетичній“ і т. и.—це-ж перший ескіз чи оправдання—як хочете—таких персонажів Левицького, як Радюк і Комашко. „Космополітизм одбив їх (молодь українську) од літературної української праці хочби й для народа і дав багатьом випадок прикрити космополітизмом своє лінивство, свою апатію до всякої національно-народної праці“—хто в цих словах не пізнає героїв повісти „Над Чор-

ним морем“, отих Фесенків, Селабросів, то що?... Знов-же автор-художник виконує на всіх пунктах програму, що накреслив був автор-публіцист. „Українська література,—писав цей,—виявила в собі національний український дух та характер, широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце: тиху задуму, сміх з сліз'ми, гумор“ [1]). Усе це, а надто останні слова, взяв до серця художник і силкувався втілити в своїх власних творах. Наслідком цього силкування й була літературна діяльність Левицького. В основі своїй вона мала полеміку художніми засобами з російським, трохи може з польським письменствами, бо вони претендували, щоб захопити в межі свого діяння і впливу українську людність, але на думку Левицького задовольнити її не могли. Поставте тільки поруч себе народні оповідання нашого автора і такі-ж самі твори російських письменників, „Хмари“ і романи Тургенева, міщанські комедії Левицького і твори Островського, „Причепу“ та ідилії на українські теми, скажемо, Крашевського—і ви побачите, що Левицький не просто подає свої художні спостереження, а кожним твором ніби стверджує право українського письменства навпроти сусіднього, провадить „літературні позви“, показує, як треба і як не треба для українського народу писати. А загальний принцип, що присвічував йому в тій діяльності на його довгому життьовому шляху він висловив, може трохи по-старомодньому реторично, на

---

[1]) Всі попередні цитати беру з „Правди“ 1878 р., т. II, стор. 15—20.

закінченні своєї статті-програми. „Україну жде погана перспектива в Росії, перспектива темна як ніч, і тільки нові українські інтелігентні національні сили світять в тому темному будущому часі, як зірниця ранком. Сходь же, зоре, і поведи за собою пишне літнє гаряче сонце, щоб воно освітило всю Україну, прогнало сумну пекельну ніч і повело за собою ясний день науки й просвіти і волі, волі, волі... Наше будуще в чужих руках, але... і в наших!“ [1]).

І знов читачеві лишалося-б тільки — амінь проказати, коли-б не проказав цього був сам письменник тими-ж десятками своїх творів. До розгляду їх ми тепер і обернемось, затямивши той шлях розвитку, ті літературні впливи й враження і той багаж теоретичний, що з ними Левицький рушив був у свою путь письменницьку.

IV.

„Раз якось був тихий літній вечір. Сонце стояло вже на вечірньому прузі. Череда звернула з толоки на шлях, простяглася до села і підняла за собою куряву. По дорозі йшов молодий москаль додому по білету. За плечима його ранець та торбина з сухарями, через плече висіла

---

[1]) „Сьогочасне літературне прямування“, „Правда“, 1884 р., стор. 231. До речи тут буде, може, згадати, що під час першого процесу українських соціялістів у Австрії (1877 р.) Левицький послав до редакції „Правди“ статтю, де доводив, що українство „завше й було соціяльним рухом“ (Драгоманов М — Листи до Ів. Франка і инших. Львів, 1908, стор. 23). Стаття ота друком не в'явилася.

сіра московська шинеля, скручена в обід. Мабуть здалека йшов москаль, бо підбився і на-силу, на-силу волік свої притомлені ноги“ [1]).

Так починається перше з надрукованих (1868) Левицького оповіданнів, „Дві московки“ А ось узятий навмання уривок із одного з останніх, надрукованого вперше 1912-го року:

„Вже давно сонце звернуло з півдня. А вловчі не вертались. Вже й обід був готовий. Матушка ждала гостей, застелила стіл, накраяла хліба й паляниці, а гостей не було. Вже сонце стало на вечірньому прузі. Усім схотілось їсти. Отець Зиновій випив чарку горілки й почастував гостю, щоб заморить черв'яка, як кажуть на селі; але черв'як не заморився і надокучав страшенно. Матушка аж зблідла од втоми та голоду. А гості наче зумисне гаялись та не дуже то хапались додому“ („На гастролях в Микитянах“ [2]).

Мало не цілого півстоліття одділяє ці два твори, з яких наведено уривки, а які вони схожі між собою—наче написані поруч і в один час. Спосіб писання, манера, стиль лишивсь у Левицького однаковісінький за всю його довгу діяльність на літературній ниві. Лишились однаковими й улюблені у його вирази, як оте „сонце на вечірньому прузі“, що знайдете його буквально в кожному творі. Письменник наш не пішов уперед, не розвивався, не виробляв нових способів твор-

---

[1]) Левицький Ів. — Дві московки. Київ, 1887, стор. 3.

[2]) Левицький Ів.—Нові повісті й оповідання, т. VIII, стор. 32.

чости, ніби захолонувши на першій стадії своєї літературної манери. Тим-то на його способах не треба довго й спинятися, щоб їх характеризувати.

Серед академицьких традицій класичного письменства вихований, Левицький назавжди лишився я тим набутком, який придбав од своєї almae matris. Де-які покрови, скажу так, консерватизму й штучної умовности від академицької естетики, що в його часи дуже метафізикою відгонила, окутали його щільно, бо на все життя. Адже саме на студентські роки Левицького припадає популярність у Київській академії відомого філософа Памфила Юркевича, якого ім'я саме тоді прогреміло в знаменитій полеміці з Чернишевським[1]). Полеміка ця не могла не спинити на собі увагу молодого студента, — тим більш, що Левицький знав Юркевича, цікавився ним і навіть, під прізвищем Дашковича, змалював його опісля в своїх „Хмарах". Стара метафізична естетика безперечно полишила на йому свої сліди отією важкень-

[1]) На статтю Чернишевського „Антропологический принцип в философии" Юркевич озвався в „Трудах Кіевской Духовной Академіи" (1860 р.) працею „Из науки о человеческом духе", скерованою проти матеріялістичної філософії російського критика. Полеміку, що з приводу цього зав'язалася в російській журналістиці того часу („Русскій Вѣстникъ", „Отечественныя Записки"), Чернишевський переглядає в „Полемических красотах" („Сочиненія", т. VIII). Критики ідеалістичного напряму (В. Соловйов, Волинський, Іванов) і пізніше були тієї думки, що не Чернишевський, а Юркевич вийшов переможцем з полеміки. Докладніше про Юркевича див. у В. Соловйова: „О философских трудах П. Д. Юркевича" та „Три характеристики" („Сочиненія" т. I і IX).

кою старомодністю та де-якою умовністю і в поглядах, і в способах. Правда, засвоїв він і найновіші тоді зразки літературної творчости французького й російського та мабуть і польського реалізму в його народницьких переважно зразках. Але й ці найновіші зразки його вдача засвоювала теж метафізично, як якийсь абсолют, раз на-віки даний, що змінам не підлягає й їх не потребує. На цьому пункті його вдача твердого реаліста й обсерватора життя дала бій метафізичним умовностям і—програла кінець-кінцем справу цілком. Умовність скувала в йому бистрого й спостережливого чи—як він любив говорити—кмітливого обсерватора і спинила лет його творчости на перших враміннях буття, по-за які так і не пощастило йому вибратись.

Справді-бо — цікавий образ дають твори Левицького своєю, коли хочете, замкнутістю, локальністю картин. Околиці Росі, типи надросянського селянства, картини природи з надросянського-ж таки пейзажу — оце найкраще, що давав він у своїх творах і що йому давалось: це живе, рухається й мерехтить справжніми живими й не линючими фарбами. Инших таких само вдатних картин ви у його не знайдете і спроби малювати щось инше завжди у його одгонять копією, до того-ж вартости не першорядної. Це справжній співець Росі, що, можна сказати, тісно і на-віки з'єднав своє ім'я з надросянськими типами та ландшафтами. Жив він, видко, першими враміннями, що застували йому ширші обрії. Один куточок України заполонив йому всеньку істоту. Через те може й не міг органічно Левицький

знятись до ширшого розуміння української справи, навіть у питаннях мови зостаючись на локальних позиціях. Оцей локалізм — то перша риса, що її треба пам'ятати, оцінюючи літературну спадщину Левицького. Коли перші враження буття почасти були вичерпані, почасти-ж погубилися в нетрях пройденого життьового шляху, то письменник почав жити лиш блідими одгуками, неясними копіями їх—і звідси все більша блідість і його творів у міру того, як вони одходять од свого перводжерела: недокровність, анемія заступає повні життя колишні враження. І тим більше це виявляється у Левицького, що на допомогу зазначеній допіру локальності, обмеженості вражіннів прийшла инша риса—абсолютний брак у його того, що Тургенев звав „видумкою“, брак широкого лету фантазії, що снує-висновує нові комбінації з раз засвоєних вражіннів, сполучає їх у типові образи й картини і вічно лишається свіжою та живою в своїй творчій роботі. Левицькому цього не дано. Тому то так часто й хапався він просто за анекдот, кладучи його в основу свого художнього будування. А як жвавістю темперамента, майстерністю діялогу Левицький ніколи не грішив, то анекдоти його не мають навіть позверхового блиску й губляться серед чисто словесного шумовиння.

Що до мети й змісту творів з Левицького був строгий реаліст. Він почуває твердий під ногами ґрунт тільки там, де спірається на фактах, які сам власними руками обмацав, на подіях, що на власні очі бачив. Одійти од них і перекомбінувати в горні власної фантазії він не може, як не

може часто й уложити події й факти в художню перспективу, вирізнити з-поміж них важніше й полишити в затінку другорядне. Він нагадує тих художників, у яких усе стоїть однаково на передньому плані й які однаково дбайливо вимальовують і обличчя своєму героєві, і який-небудь листочок на дереві, що мало-б стояти далеко десь позаду. Тому-то часто бачимо у Левицького, поруч з яскравими, сильними живими картинами— бліде накопичування умовних епітетів, порівнаннів, які тільки претендують на образність: запасу вражіннів вистарчило лиш на частину картини, а решту письменник вже просто „доробляє", користуючись з готового запасу умовних фраз. Та ще, на лихо, і запас той не малий був: Левицький держав у своїй пам'яті силу народніх виразів і, як знаємо, мав навіть вироблений трафарет, як уживати їх у письменстві. Для його це була словесна покраса або, мовляв сам—„золота ряска", якою, естетичний канон Левицького наказував посипáти художні твори. Він і посипáв — без ліку, настирливо й цілком механично. А звідси —велерічивість, розволіклість, яка робиться просто нестерпучою в старечих творах Левицького, і повна конструктивна безпорадність. Левицький просто не знає иноді, що робити йому з своїми героями, як довести до краю почате оповідання, що загрожує або без кінця затягтися в поновлених і тому ослаблених деталях, або лишитися власне без кінця. Щоб показати, як це псувало Левицькому архітектоніку його творів, візьмемо для прикладу одну з найкращих його повістей —оту знамениту „Кайдашеву сем'ю".

Це власне історія однієї селянської сем'ї в живих, надзвичайно колоритних соковитих картинах. Вони переходять одна по одній у нас перед очима, міняються, як у калейдоскопі, вигравають-виблискують живими фарбами. Починаєте повість читати з величезним інтересом. Але де далі—заінтересування спадає, слабне; картини починають вертатися, варіяції вже показаного все частіше навиваються на очі. Треба кінчати. Це розуміє читач, розуміє й автор. І він кінчає. Але—як? Кінця власне немає — автор просто одрубує, ще й дуже немудрим способом. Бо хіба-ж це не механічне рубання—отакий кінець повісти (справа йде, нагадаю, про нескінченні сварки між двома сем'ями за намежну грушу):

„Діло з грушею не скінчилось і досі. А груша все розростається і вшир і вгору та родить дуже рясно, наче зумисне дражниться з Кайдашенками та з їх жінками, а здорові, як горнята, груші й досі дратують малих Лавринових та Карпових дітей" [1]).

Так кінчалась повість у першій редакції. Видимо, сам автор бачив, що це ніякий кінець, що повість просто врубано і врубано невдало. І він шукає виходу. В дальших виданнях маємо вже инше:

„Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла і дві сем'ї помирились" [2]).

Вийшло ще гірше, бо вже цілком не в'яжеться з попереднім, не виникає з його, а пришито бі-

---

[1]) Левицький Ів. — Кайдашева сем'я. Повість. „Правда", 1879, кн. XII, стор. 754.

[2]) Левицький Ів. — Кайдашева сем'я. Повість. Київ, 1887, стор. 211.

лими нитками. Автор на попередніх сторінках дав був таку яскраву картину перманентної, коли хочете, сварки, образ невгаше́нного розбрату, що оце формальне закінчення аж ні трохи вас задовольнити не може. Ну, груша, хвалити бога, всохла, але хіба тут корінь у груші, а не в тих соціяльних причинах, яких такий яскравий образ дає Левицький у своїй повісті? Та замісць однієї всохлої груші нових десять виросте причин на сварку, на розбрат, на бійку й щоденну колотнечу, скоро не запобіжено тим соціяльним обставинам, що на ту колотнечу підводять. Фальшиве закінчення тільки підкреслює конструктивну безпорадність автора, його невміння вив'язатися з даної ситуації, вирішити психологічну проблему, дати підсумок, синтез художньому матеріялові, зібраному й обробленому часто з великою спостережливістю й талантом. І так власне всюди у Левицького. Перегляньте закінчення всіх його творів—і ви всюди побачите оце механічне обрубування, замісць того останнього штриха, що одним зручним мазко́м робить підсумок і дає творові цінність художнього синтезу, узагальнення, що ціляє раз у раз глибше і далі, ніж може й сам автор хотів. Це тому, що саме життя здебільшого такого узагальнення не дає, хоча-б який яскравий матеріял постачило воно художникові. Художник сам має з того матеріялу вибрати типові риси й скомбінувати їх так, щоб позбавити всякої випадковости та певної закономірности надати. Але наш художник органічно позбавлений такої здатности, отого чуття закономірности, психологізму. Він не літає на крилах фантазії, ху-

дожньої видумки, йому треба обома ногами стояти на землі, бути ближче до дійсности. І він розгублюється серед свого багатющого матеріялу,— однаково і побутового, і словесного — не знає, що з ним робити, механічно горне все на одну купу, а потім безпорадно стоїть над брилами своїх образів і картин, не маючи сили надати їм закінчености. І тому-то так часто у його виходить не картина широка й типова, а дрібненький собі анекдот („Жовті гуси“, „Шкодливе ягня“), не знати навіщо й розказаний.

Ця-ж безпорадність одбивається примітивізмом у конструкції творів Левицького, в його художніх засобах. Йому не досить, що його образ говорить сам за себе, йому конче треба підкреслити ще, підписати і—тим власне ослабити мову художнього образу. На підкреслення-ж у його є один тільки спосіб — спосіб контрасту, паралельного діяння супротилежних вдач, сил, нахилів. Знов перегляньте всі твори Левицького і ви всюди знайдете у його цей паралелізм типів і ситуацій; персонажі Левицького так і виходять перед вас парами і кожен ніби промовляє — ось дивіться, люди добрі, який красень чи яка погань з мого сусіда, зо мною нерозлучно спарованого! Дві московки, дві невістки Кайдашеві, дві бабі — Параска з Палажкою, два приятеля („Приятелі“), дві бурлачки („Бурлачка“), паралельні історії Лемішковських і Серединських („Причепа“), Дашкович і Водзвиженський з жінками, Радюк і Кованько з їх симпатіями („Хмари“), Комашко і Фесенко, Саня і Надя („Над Чорним морем“) і так далі без кінця—всі вони проходять повз вас

парами, побравшись за руки, і ясність однієї половини завжди намагається дужче підкреслити темноту другої. Спосіб—звичайно як спосіб, цілком законний у художній творчості, хоча й один може з найпримітивніших. Але у Левицького він набірає знов-же ваги якогось абсолюту, метафізичної умовности, по-за яку не виходить автор, і це накладає на всю його творчість печатку монотонности, одноманітности.

Те-ж саме і в манері Левицького, навіть у його стилі, в мові. Виходячи з справедливого цілком вимагання—користуватися з народніх образів (пригадаймо: „українські писалники повинні обсипати свої твори цими перлами народньої поезії, як золотою рясковю“(!) — він і це справедливе вимагання зумів закувати в кайдани непорушної умовности, шаблону, а тому й монотонности. Як і народня поезія, Левицький не знає иншого художнього звороту, як порівнання. „Василь сидів кінець стола на лаві. Як смола чорніли його кучері на білій сорочці з вишиваним червоним коміром, а запалене молоде лице, обмите свіжою водою, засвітилось при світлі, як свіжий мак на городі. Чималі губи аж блищали з дороги, неначе намазані кров'ю. Поки засягає шапка, білів не дуже високий лоб, а на йому чорніли дві брові, неначе дві п'явки впилися в біле тіло. Карі очі блищали, як свічки. Хороший, свіжий та молодий був Василь Хоменко!“[1]). Звичайно, хороший... такий хороший, що аж по-

[1]) Нечуй в. — Дві московки. „Правда“, 1868 р. стор. 86.

ривае трохи його розкушлати, розпатлати, розхристати, зменшити йому краси — тоді-б напевне йому життя прибавилось... Бо як часто оті „букети поезії“ та „оберемки квіток“, що ними наказуе Левицький обсипати та й обсипае таки сам свої твори — обертаються в сухе бадилля з паперових квітів, а „золота ряска“ фольговою позліткою одлискуе. Манерність, робленість, штучність і монотонність та велерічивість і тут даються в знаки, як наслідок бажання канонізувати способи й зробити з них закони на всі віки і простори непорушні. Всіх своїх героїв, а надто героїнь Левицький обмальовуе однаковими, умовними фарбами і тому часто вони у його, за всіма рисами живих істот, набірають одноманітної, умовної академицької, сказав-би, зверхности. Немов бачиш перед собою великі полотна Костя Трутовського, отих чистеньких, прибраних, причісаних і заквітчаних дівчат з трохи конфектним виразом, що більше скидаються на умовних пейзан, ніж на реальних, взятих од землі персонажів. Не вважаючи отже на ввесь теоретичний і практичний реалізм Левицького, все таки сидів у йому й часто озивався голосно сущий романтик, який трощив приписані теорією умовні рямці і з любістю та замилуванням заглиблювався в ті невиразно-мрійні глибині, яким нема місця в реальному житті, але які часто скрашують його сухі лінії. Обробкою, деталями він часто сам руйнував свої тверезі заміри і давав постаті може й „не од мира сього“, але по своему гарні й принадні. Яка-небудь Марина („Дві московки“), в реальних тонах накреслена, все-ж показуе, скільки мрійности жило десь

на дні у нашого тверезого реаліста і як він часом не тільки умовно, а й зовсім щиро і простосердо, нехай і наївно, користувався з тієї „золотої ряски“, що нею рекомендує нашим письменникам свої твори обсипáти.

Досі мені довелося спинятися переважно на негативних сторонах Левицького творчости. Мені зовсім не хотілося-б, щоб читач зрозумів це так, ніби по-за ними у Левицького й немає нічого. Навпаки—лишається ще багато, дуже багато, і до того-ж головне з його літературної спадщини — те, що вніс він до нашої літератури по-за своїми замірами та завданнями, незалежно від зовнішніх способів, техніки й манери свого письма. І лиш розглянувши як раз цюю сторону в творчості нашого письменника, зможемо звести між собою плюси й мінуси, підрахувати позитивну остачу, а значить і належну скласти йому ціну та визначити те місце, що по заслузі належить Левицькому в історії українського письменства. Напрям і зміст його творів дадуть основу для потрібних поправок і дальших висновків.

III. Літописець своєї епохи.

I.

Напрям і зміст літературної творчости Левицького складалися за умов, на яких я почасти вже спинився був на попередніх сторінках. Особливості тієї з багатьох поглядів визначної епохи, коли письменник уперше розплющив очі, щоб свідомо глянути кругом себе—наложили невиводну на твори Левицького печатку. Почавши своє свідоме життя за доби, коли стався критичний перелом у громадських стосунках старої кріпацької Росії, він разом з Панасом Мирним зробився в українському письменстві найкращим витолковником та виразником цього перелому, літописцем українського життя в пореформенному (по 1861 р.) періоді. Звичайно, коріння його світогляду заходить далеко глибше й виявляється насамперед одкиданням самих основ старого кріпацького ладу. В його творах не одне знайдемо місце з гострою на той лад критикою, подиктованою обуренням громадянина й виконаною майстерним пером художника.

„Хто з киян,—писав напр. Левицький на світанку своєї літературної діяльности, в повісті

„Причепа“,—не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчати і терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набіралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука европейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хапту́рники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а виноватого правим; ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу; ті офіцери москалі, що забивали свій-же народ на закуціях. А народ робив панщину, а поміщики—ляхи й москалі—дерли останню шкуру з України, тим часом як наші щироукраїнці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!“ [1]).

„Бодай не вертався!“—то був загальний поклик людей, що дивилися вперед, у майбутне.

[1]) Нечуй Ів.—Повісті, т. І. Львів, 1872, стор 258—259. Це місце в київському виданні („Повісті й оповідання“, т. III, 1901) цензура викинула.

Але й не вертаючись у деталях, в основному старий лад устоявся і здужав накласти свою важку руку і на те, що йшло за ним. Розклад та гнилизна дореформенного ладу, схарактеризовані в цих різких штрихах Левицького, на жаль, не перейшли цілком, не згинули і під час так званої епохи великих реформ,—навпаки, і її отруїли своїми задушливими випарами. Самі реформи, що йшли зверху, од переляканого самодержця, спинились на півдорозі, лишились недоведеними до логічного кінця, недоробленими. Самодержавіе, підтримане поміщицькою, хоча трохи й ображеною скасуванням кріпацтва класою та новонародженною буржуазією доморослого російського вигляду, „поставило крапку до реформ" і взялося до старих, добре випробуваних методів урядування. Оргії великодержавного націоналізму, що розбурхались слідом за польським повстанням, надали реакції патріотичного кольору—і держава преблагополучно скотилася в ту саму ковбаню, з якої почала була по Севастопольському погромі ніби вигрібатися. Сліди дореформенної гнилизни проступають через те і в дальшому, і тим виразніше проступають, що далі дана сфера громадських стосунків була спинена на шляху до оновлення, Реакція політична, економічна й національна побрались дружненько за руки і вкупі почали знаменитий поворот до старого, відтворили копію минулого, „Тим часом настали, — писав згодом Левицький у повісті „Бурлачка",— не легкі часи. Народ ішов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала і тільки нужда гнала його на

панську роботу. Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом та холодом та всякою пуждою: стали на Україні звісні „порції“, маленька нова панщина“ [1]). Звязок поміж справжньою колишньою панщиною та „маленькою новою панщиною“ найглибше поставлено й розгорнуто у Левицького в повісті „Микола Джеря“.

Розпочинається вона за справжньої панщини. Перед нами кріпацькі стосунки, що визначаються цілковитим занедбанням та приниженням людської особи, безощадною експлуатацією людського інвентаря та безмежним нехтуванням і його особистого життя й матеріяльних та духовних інтересів. Це була, мовляв-би Герцен—„хрещена власність“, з якої, навіть уводячи в хрест, знущаються можні люди: піп був сердитий на Ни мидориного батька і тому „надавав його дітям такого ймення, що всі люди на селі ніяк не могли убгати його в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі“ [2]),— цікава побутова рисочка з того хорошого часу... І от молодому парубкові, Миколі Джері, вподобалася саме ота дівчина з чудним найменням, а як обоє вони належали до „хрещеної власности“, та ще й ріжних панів, то на шляху до парування одразу став був високий мур. Нимидорин пан згоджувався на шлюб тільки тоді, як

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. I, стор. 184; порівн. там-же, стор. 134—135.

[2]) Там-же, стор. 13.

замісць власности, що одходила од його, дістане таку саму иншу, себ-то коли хто з дівчат Джериного пана піде заміж за парубка пана Нимидориного. Що пережила нещасна пара—легко собі уявити,—та от щасливим випадком така міньба „хрещеною власністю“ одбулася й молоді стали на рушник, на-віки, здавалося-б, свою долю злучили. Весілля скінчилося, молоді вступають у нове життя. Ось як цее нове життя починається.

„Ввечері по-під дворами їздив осавула на коні й загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилося. Всі почали розходитися додому. Джерина хата опорожнилася.

Ввечері в Джериній хаті, блищав каганець. Джериха і Нимидора кинулись прибірати в хаті й перемивати посуду. Весільний чад вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха на волі передумували, скільки вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачуватися?—промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, що будемо їсти?—сказав батько.

— То заробимо. Хіба-ж не маємо рук чи що?—обізвався син.

— А коли-ж ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробити?—сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла!—промовив син!“ [1]).

Такий був за кріпацьких порядків прокид „хрещеної власности“ од „весільного чаду“ на

---

[1]) Там-же, стор. 25.

порозі до особистого щастя. Страшним контрастом бренить, вплітаючись у весільний ритуал, оце привітання на початку нового життя—з уст осавули, нагадуючи, що завтра чекає молодих робота з-під батога на панськім току. Жахом, страхіттям чорної безвиглядности віє од цього кінцевого поклику: „бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла!“...

Не забрав...

„Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музико, вигравай ціпом після свого весілля!—жартували чоловіки над Миколою.

Микола глянув на незлічені скирти, задумався і спитав у батька:

— Нащо одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже-ж він поїсть оце все?“ [1]).

Наївне питання... Але його споконвіку завдавали і завдають у тисячах підхожих випадків— і не мали та й не мають одповіди. Проте думка про соціяльну неправду, що зародилася за таких дошкульних обставин наочної, сказати б, науки— вже не кидається Миколи, не замовкає в йому й доводить його до активного протесту а в результаті цього одбулася лиш безо́щадна екзекуція, що нової долила оливи на вогонь протесту. Коліщатко тут чепляється за коліщатко. Життя робиться усе тяжчим, тягар його все більш дається в знаки і нарешті навіть навдивовижу міцний терпець мужицький уривається. Вихід один—тікати з рідного села світ за очі, на поталу кинувши близьких людей і на прощання помстившись над паном єдиним, що мали втікачі, спо-

[1]) Там-же, стор. 27.

собом—підпалом. Останнім для їх притулком був широкий степ, колишнє „Дике поле“. „Туди їх тягло чуття волі; туди, далеко на степи, їх тягла якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народа, не вважаючи на близьку пащеку страшного степового звіря—татар. Та й степовий звір, не був такий страшний, як свій хатній звір“,—кидає гірку думку автор [1]).

Ми не підемо слідом за бурлаками в їх тяжкому блуканні по заводах, фабриках, по степах та рибальських ватагах, одсилаючи читача до самої повісти, що сильно й правдиво, широкими штрихами накреслює цю хресну, усіяну жертвами, путь вигнанців. Нагадаємо тільки, що коли панщина згинула й Микола—вже на старість, підтоптаний і виснажений волоцюжним життям—вернувся до рідного села, то знайшов тут ту-ж самісіньку експлуатацію, ту-ж таки неправду, в инших тільки трохи формах, бо „хрещена власність“ повернулася у „ременем обв'язаних“, як переробили наші селяни термін „временно обязанные“ Та-ж самісінька система видушування поту надсильною роботою під'яремною, усяким здирством та утисками; та ж таки неправда стріла Джерю й на порозі „вольного“ життя, як колись на порозі особистого щастя. „От тобі й воля!—говорив Джеря.—От тобі й вернувся до господи. І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од бога й од

---

[1]) Там-же, стор. 55.

людей!“ [1])—таке резюме знайдемо життьового досвіду в старого протестанта. Не знайшов собі упокою старий бурлака, хоч автор і пробує ніби пом'якшити безпросвітне враження, закінчивши повість ідилічним образком тихого пожиття на пасіці.

Оця повість що відбувається серед умов кріпацького господарства, служить немов-би за вступ до цілої низки творів, що торкаються вже пізнішого життя. Вони яскраво показують пореформенний побут нашого села, що так само, як і за кріпацтва, борсається в тісних лещатах сутужних економічних і соціяльних обставин, задержавши до того-ж і всю первісну темноту й примітивізм громадських стосунків. До тяжкого висновку доводять картини, що розгортає Левицький, насамперед самого автора. „Глянеш на життя людське,—прохопився він, показавши красу природи в своему улюбленому куточку над Россю,—і де та веселість дінеться! Весело й хороше там на світі божому, та погано жити там людям“ [2]). Оце „погано“ розлито по всіх творах Левицького, невідступно йде за ним слідком і виявлено в таких з погляду простих і звичайних, але тим потужніших картинах і сценах, що глибоко викривають самі підвалини робітницького в широкому розумінні життя на Україні. Безпорадний часто в справах архітектоніки своїх творів, в окремих

---

[1]) Там-же, стор. 134.

[2]) Там-же, стор. 477; порівн. ще стор. 260: „Світе мій ясний, світе прекрасний! як на тобі тяжко жити, а ще тяжче, не наживишсь, умірати“.

місцях, у деталях Левицький розгортає таку силу спостережливости й художнього перевтілення, що це ставить його в рівень з світовими майстрами слова.

II.

Через згадані вже соціяльні умови, через темноту нашого села та примітивізм стосунків у йому—простір на експлуататорську роботу стелється просто таки безмежний. Вже в повісті „Микола Джеря" показано гнітючі картини цієї експлуатації на основі ніби вільного порозуміння з хазяїнами отих бурлак, що тікали од страхіття панщини, а опинилися серед ще гіршого страхіття фабрицької промисловости,—і до цієї теми вертається він не раз, що-разу додаючи до характеристики поновленої „маленької панщини" все свіжих подробиць. Перед читачем проходить ціла низка по-життьовому правдиво й по-художньому сильно окреслених постатів і сцен, що в цілому розгортають безпросвітну картину життя нашого народу. З цього погляду Левицький програму свою з статті „Непотрібність великоруської літератури" хоч почасти—безперечно виконав, захопивши в художньому освітленні українське життя, зібравши його мов у фокусі та одбивши й перетворивши в широко накиданих картинах.

Ось перед нами епічна постать рибалки Панаса („Рибалка Панас Круть"), натури, як і Джеря, талановитої, що всякого діла перепробував був на віку й нігде не знайшов щастя-долі. Ставши нарешті рибалкою—не тільки з матеріяльних міркуваннів, а і з художнього мабуть потягу,—

він двадцять і три роки ловить рибу на Росі: „годує і зодягає мене Рось, спасибі їй, як та рідна мати“, каже він [1]), — але справжній спокій знайшов тільки в річці на дні, де „оддячила своєму ворогові риба“. Ось жахливі картини фабрицько-промислового життя в повісті „Бурлачка“ що воскресили увесь жах кріпацького ладу в нових ооставинах. Ось тяжка доля „Двох московок“, що стали неповинними жертвами, не знати—від кого, на вівтар мілітаризму. Ось невміручі баби („Баба Параска та баба Палажка“), живе втілення, квінтесенція всієї тієї темноти чорної, безпросвітної, що густим покривалом огорнула українське село. Ось історія однієї родини („Кайдашева сем'я“),—розбилась вона на непримиренно-ворожі табори через ті ж таки неможливі умови існування, що примушують заздрісно позирати на кожен кусень хліба в руках у свого-ж таки брата. Ось ціла вже низка загублених, морально розбитих і розчавлених істот („Пропащі“), що найкращії свого серця порухи принесли в жертву матеріяльній півзабезпеченості, а проте не досягли її. Ось цілі маси вже позбавлених „на законній підставі“ хліба і житла („Живцем поховані“), які дійсне не знають, де голову прихилити й чим собі півголодне існування забезпечити... І не один з персонажів Левицького надаремне сушить собі голову отим питанням: „нащо то бог так недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби“ [2])

[1]) Там-же, стор. 489.
[2]) Там-же, стор. 34—35; порівн. т. VII, стор. 79.

Погляньте тільки на заголовки творів Левицького: „Пропащі“, „Живцем поховані“, „Поміж ворогами“, „Хмари“, „Бурлачка“, „Бідний думкою багатіє“, „Київські прохачі“ і т. д.,—вже вони промовисто-лиховісно свідчать, який темний за їми зміст криється. Питання, що поставив був у російському письменстві Некрасов: „народ освобожден, но счастлив ли народ?“ — цеє питання ставить і наш письменник і розвязує цілком негативно, а на потверження подає таку силу справжніх людських документів, що мимоволі зринає оте лиховісне пророкування: „на место цепей крепостных люди придумают много иных“... Ані трохи я, звичайно, не мав на думці, щоб зикористати усенький такий матеріял з творів Левицького, переглянути довгий мартиролог „пропащих“ і „живцем похованих“, тих, що загинули і загибають під нагнітом соціяльної неправди. А втім, ледве чи цей матеріял і потребує детального переказу, бо його легко одсвіжити з перводжерела. Я хотів тільки зазначити головний у творах нашого письменника зміст, що з надзвичайним реалізмом та справжнім розумінням показує перелом у народному житті й тяжкі того перелому наслідки. Маруся з казки „Запорожці“ цілу сотню років проспала в образі калинового куща і, вернувшись у рідне село чарівним способом, знаходить... ми зараз побачимо, що вона знаходить.

„...Дивляться вони, аж на степу пасеться велика череда: голендерські корови, здорові коні, круторогі чумацькі воли, цілі табуни шпанських овець. Череда була сита, а пастухи й чабани були пообдирані, босі або в драних постолах. На свит-

ках були сами за себе лати; вони були худі, замлілі.

— Чий це скот ви пасете? Чи козацький, чи свій?—спитала Маруся.

— Панський!—обізвався обідраний як старець пастух і побіг за коровою, на котрій шерсть аж вилискувалась проти сонця, неначе на якому панові шкура.

Йдуть вони далі, аж пасеться друга черідка: коровки погані, кудлаті, бички миршаві, низенькі, свині дрібні.

— А це чия черідка?—спитала Маруся.

— Людська!—обізвався босий і обідраний хлопець" [1]).

І так з усим: що краще та більше—то панське, що гіршеньке, миршаве, вбоге—то „людське"... і не видержала бідолашна дівчина тієї „інтенсифікації господарства" й воліє знов обернутися в кущ калини, ніж тягти злидение життя серед поновлених і не в одному погіршених обставин. Такий у самій речі й висновок і самого автора. „Сохнуть наші яри, — немов загальний підсумок він підбиває, — висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші „зелені діброви", наші „темні луги", що так любо виспівано їх у піснях" [2]). І часто Левицький піддає своїм „пропащим" персонажам оті золоті, та недосяжні мрії про людське життя. „Як гляну я часом,—мріє в голос один такий бідолаха, — як

[1]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. І, стор. 158—159.

[2]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. III, стор. 64.

іде чий-небудь хазяйський плуг по полю в три пари кругорогих сивих волів, як хожу я за чужим плугом та одрізую скибу чорної, сирої ріллі, то в мене аж серце завмирає! Коли б мені, думаю, таких три пари волів та добрий плуг, то не треба б тоді мені ні царства, ні панства. Ходив би я за ними, як за своїми дітьми! Напував, годував би їх, сам не доїдав. Настала б весна, як тільки заспіває в полі жайворонок, спорядив би я свій плуг та попереду подивився б, як ідуть мої кругорогі з двора на поле, махаючи головами... А там би орав та орав свою чи чужу ниву, а ти б, серце, мені воли поганяла та обідати виносила"[1]). Та ба—про таку „хазяйську ідилію" можна хіба з заплющеними очима снити. І замісць цього півдрімотного маріння, письменник покаже вам такі події з справжнього життя, що від них усякі мрії мов дим розлетяться й без сліду зникнуть, важким memento mori прикрившись. „Важка праця — кінчить він в епітафії одному з таких мрійників, — виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, у чужу кишеню,—на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки..., на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи"[2]). І не одному з мрійників смерть—щастя, бо „життя було важче від сирої землі"[3]); бо „і спокійніше, й лучче безталанним під землею лежати та землю держати, ніж було жити й горювати на землі"[4]); бо „все померло й сліду не

---

[1]) Левицький Ів.—Дві московки, стор. 29—30.
[2]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. І, стор. 33.
[3]) Там же, стор. 117.
[4]) Левицький Ів.—Дві московки, стор. 75.

зосталось. Марно перегоріло й перетліло... життя і тепер зостався тільки попіл, доки його не поглине свята земля"[1]). Як часто такі „надгробні слова" провожають у Левицького людей на той світ і як далеко стоїть цей висновок цілого життя од тих дуже невибагливих мрій, що ними „багатіють" і тішать себе бідолахи!

Та не тільки економічні злидні, матеріяльна недоля тягарем важким лежать на народові. В звязку з тими злиднями і як неминучий од їх наслідок — стоїть духова темнота, моральне каліцтво серед народньої маси, викликані такими стосунками, яких нігде не було, тільки на Україні. Серед злиднів розум спить. Темнота й каліцтво виявляються і в самобутніх формах — як розбрат, нерозуміння власних інтересів, невміння опанувати обставини або хоч до них принатуритись; і в захожих — як оте вимучене призирство до питомих, основних форм свого життя, що походить од славутного „обрусенія" та звички з лакейсько-казарменною „цівілізацією". Левицький часто за дієвих людей бере виключно талановитих, оригінальних, з самостійною думкою хлопців—і показує, що з них зробили гурт і обставини. Микола Джеря і Панас Круть, Антін Радиволовський і Лемішковський, і багато инших мали всі дані, щоб вибитись на корисних людей, на щось помітне серед своєї громади. Микола Джеря—письменний, хапається науки, малює, грає на скрипці, зробить усяку цяцьку—і

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. І, стор. 129.

його „робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер", хоча того ні в кого й не вчився. З Панаса Крутя—на все митець, усе він уміє, за все береться, усе потрапить зробити: „чи поймеш віри—на що було тільки гляну, вже й умію, вже й сам зроблю, та ще й як зроблю!" А кінець-кінцем усенька ота талановитість тільки на шкоду повертається, бо дужче сприяє тому, що талановиті натури оті не миряться з життям, повстають проти його, а воно-ж—дужче: забиває, нівечить, поповнює кадри отих „пропащих" та „живцем похованих". „А скільки з їх,—гірко нарікає Левицький, подавши історію одного з таких „живцем похованих", — скільки з їх вийшло-б просвітних діячів для України, робітників культурного розвитку, певних сівачів його по усіх закутках на Україні, що користувались би місцевими добутками української культури, тоді як магнати та великі пани вміють дбать про свої достатки, про свої догоди та роскоші життя й знають тільки культуру... роскоші та блиску великопанського світового життя, та й годі!" [1]) Зате справжніх покидьків того „світового життя" у нас і не обершся. Постаті військового писаря („Дві московки") та парубчака Бубки („Хмари") що зпишна вже на Бубкова перехрестив себе, „не хоче робить чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоем з каганця та курить люльку" [2])—на-

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. IX, стор. 162.

[2]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. V, ст. 168.

лежать до найперших з цієї категорії образів у нашому письменстві Дарма що ці й инші такі постаті комічне справляють враження; дарма що і взагалі в творах Левицького багато юмористичного елементу—видко, що автор не саму комічну добачає в них сторону, видко, що він замислюється глибоко над тими загальними причинами, що цих перевертнів плодять, що множать гурт отих „ні пав ні ворон“, які від одного берега одстали, до другого не пристали й тільки збільшують собою лави чужих експлуататорів, які вигідно розсілися на шиї в народа. У Левицького, сказати до речи, експлуататорами взагалі бувають здебільшого чужі національно люди, як це й справді таки було перших по реформі часів. Народження власних глитаїв та жмикрутів, усіх отих Калиток, Пузирів та инших такого-ж хижацького типу створіннів, так яскраво змальованих у комедіях Карпенка-Карого, не одбилося у Левицького. Він і тут лишився сам собою, не поступивши наперед по-за перші враження свого свідомого життя і вже новим письменникам, що почали почасти під впливом Левицького писати, довелося закидати полишене в його творах порожне місце.

III.

Найбільшу віддаючи увагу в своїй художній творчості селянству й робітництву, що безпосередньо з селянства виходить і ще не порвало з ним усіх звязків, а частенько навіть і вертається до землі, Левицький по-за сферою своїх інтересів не лишив инших верств української, топографічно

беручи це слово, людности. Програму, яку він накидав був у переказаній попереду статті, він і що до цього пункту виконав, скільки письменницької снаги було, одбивши життя всіх станів української людности. Одних він торкався лиш епізодично, по дорозі, скільки вони притикалися до головного ядра української людности, до селянства, і часто збував кількома більш-менш виразними штрихами. Инших, навпаки, ставив у центрі своїх художніх екскурсій, віддавав мало не стільки-ж уваги, скільки й народнім типам. Залежало це і від кругу його спостереженнів, і від тієї ваги, яку він надавав даному станові в загальному житті нашого краю. Цілком натурально, наприклад, що жидівські персонажі у Левицького, або польська шляхта, або зайшлі великороси виводяться на сцену у його тільки врядигоди, коли вони переходять, скажу так, дорогу головним його героям. Але й тут стрінемо у Левицького просто блискучі сторінки, які доводять, що він добре знав життя цих наших сусідів і вмів вибрати з його типові риси, які добре характеризують їхню ролю в загальному житті краю. Сторінки присвячені містечковому життю й побуту жидівської біднoти („Рибалка Панас Круть", „Бурлачка", „Микола Джеря" та ин.) або характеристика місцевої шляхти в „Бурлачці", „Причепі" та ин. належать взагалі до кращих у літературному надбанні нашого письменника. Зазначаючи темні сторони в їхніх стосунках до українського народу, особливо економічне експлуататорство („Приятелі", „Бурлачка"), що корінням своїм увіходило глибоко в загальний соціяльний ґрунт,

Левицький не заплющував очей і на просто людські болі цих зайд на чужій землі, якими те-ж таки невблаганне життя мов трісками кидає й нівечить їхню долю. Часом одна тільки рисочка,— напр., оцей опис залізничної станції: „Серед зеленого дерева та газонів, серед маси пишних квіток текла ніби течія з голих полудрабків, сухих конячих ребер та живих мумій“ („Живцем поховані“)[1]—і перед вами цілком стане отой образ злиднів невилазних, яким так само платять данину ці чужі люди.

Але—знов кажу—це буває у Левицького тільки епізодично. Головна його узага—і знов-же це натурально — з'осередкована таки на членах українського народу.

Дуже був цікавий Левицький до „середньої культурної верстви“, тієї переступної од народу до інтелігенції, яку репрезентувало по містах міщанство, по селах недобитки української шляхти. Він надавав їй, як ми вже бачили, великої ваги в процесі утворення культурних цінностей, але він-же мусів констатувати й повний її занепад, надто на селі, під впливом обставин нового життя. Почавши з історії Лемішки, що од фальшивої науки й пихи панської перевернувся на Лемішковського й цілком загинув морально („Причепа“), Левицький згодом подає повний образ занепаду цієї верстви в особі Свіклицького („Живцем поховані“). „В мене прокинулись,—пише він,—сумні почування, сумні думки од втрати нашої се-

---

[1]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. IX, стор. 144.

редньої культурної верстви на Правобічній Україні та на Білій Русі, тієї осередини суспільства, тієї верстви, котра найбільше постачає розвитих- наукою людей, бо вона утворювала-б саму культуру, служила-б для неї й розносила просвітність по темних закутках. Я почував, що ті усі наші ходачкові та сірачкові шляхтичі, що колись були й не ходачкові, а сиділи на своїх клаптичках землі, як і той давній дідич Свіклицький — що усі вони теперечки живцем поховані люде на Україні, поховані великими панами"[1]). І яскраво Левицький розповідає і про самий процес того дивовижного похорону, що так нагадує відомий процес вивласнювання англійських та ірландських фермерів англійськими лордами. „Вас поховав,— ніби відповідає Левицький на скарги нещасного Свіклицького,—старий гетьман Ксаверій живцем, без спобоління, без жалю, а натомісць позаводив псярні та розплоджував вовки та лисиці... Культура вловчих собак, дорогих коней, культура пишних парків та краківських хамутів... та панщини — це була одна й єдина культура, яку несли на Україну давні польські магнати"[2]), — наперекір Кулішеві зазначає Левицький Але тільки зазначає: сучасному письменникові вже нема чого робити з живими мерцями. З усіх міщанських та шляхетських персонажів у Левицького — характерно! — один тільки Михалчевський („Бурлачка") задержує в собі образ людський і то ціною занехаяння як-раз тієї культурної місії, якої його верстві на-

[1]) Там-же, стор 162.
[2]) Там-же, стор. 169—170.

давав письменник. Як простий робітник на фабриці, Михалчевський індивідуально врятувався, але соціяльно за тих часів, про які оповідає Левицький, він ще не являв із себе ніякої сили й тому марно пропадає в громадському будівництві. Виходу для тієї середньої верстви, на думку Левицького, нема: або опинитись серед „живцем похованих" або зректися своєї історичної, як культурних робітників, ролі. І констатувавши з жалем цю „велику історичну неправду", доводиться письменникові перейти над нею до инших злоб дня і до заступників инших верств громадських на Україні, а саме до тих, що з них рекрутувалися у нас інтелігентні сфери. Інтелігенцію Левицький захопив широко, давши в своїх творах аналіз тих умов, серед яких їй доводилось наростати, жити і діяти.

Розглядаючи писання нашого письменника з цього боку, доводиться знов-же констатувати глибоко-песимістичний погляд його на інтелігенцію в цілому. Причина цього—архіненормальні умови, що витворилися були в тій сфері, яка найближче торкається інтелігенції, яка творить її—в сфері виховання, цілком збудованого на одриванні вихованців од рідного ґрунту та на підбиванні їх під чужі впливи чужих, часто ворожих культур. Ми вже бачили, як Левицький дивиться на вплив культури польської—але вона для нашого народу була почасти вже в минулому, почасти-ж діяла в сфері особистого життя, ламаючи хисткі вдачі Серед та Лемішок. Инше доводиться сказати про впливи з другого боку, впливи русифікаційного апарату. Вони тим дошкульніші,

що найбільшого напруження досягли були як-раз за часів Левицького, поняли всі сфери побуту та й найбільш одворотним способом виявлялися якраз на тій ділянці, що Левицькому, як культурникові, була найдорожча—в школі, в освіті, в тих найістотніших формах, в яких кується духовий розвиток народа. Яка це школа і чого вона варта, Левицький показує і на фактах, і на висновках.

Ось факти:

Ледве дитина спробувала науки, — так показує нам письменник шкільні роки Якимка Лемішки в повісті „Причепа",—і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматки, часловця, псалтиря, вчіння тих складів, тих тма, мна, здо, тло, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою — кому те вчіння не далося в знаки, не одбило змалку в дитини охоти до науки! Бідний Якимів розумок надаремно силкувався знайти хоч будлі які зрозумілі мислі та образи в тих мертвих словах, і не міг постерегти нічогісінько. Чудні слова тільки розбуджували в його дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі... Сліпае було Якимко по часловці: „Вскую шаташася языцы", а йому здавалось, що по всій хаті долі шатаються та вештаються волячі та овечі поодрізувані язики, ніби ті курчата коло проса стрибають. „Сіи на колесницахъ, а сіи на коняхъ"—читае він далі, а його напружена фантазія, шукаючи образів у словах, показує йому якихсь людей то верхом на конях, то верхом на одному колесі сіючих жито та гречку. Идумея здавалась йому якоюсь здоровенною макітрою, Амалик здавався мамалиґою з кукурузи, Коноб—казаном, а Моав—собакою Бровком.

Тільки було й тішить хлопець свою уяву та думку чудними кучерявими малюнками з початку і на кінці кожної кафизми та першими здоровими червоно-розмальованими літерами.

Після такої твердої науки в школі у дяка, котрий надавав ще до того добрих стусанів Якимкові, його посадили за гражданську граматику, тоб-то за московську, як звичайно вчать дітей у нас на Україні. І знов удруге силкувався Якимко постерегти тяму тієї чудної для українця мови, і знов він постерегав тільки п'яте через десяте! Московські слова, схожі трохи з нашими українськими, знов підіймали в його головці—на другий лад — покручі думок, якусь каліч образів. Московська „овца" здавалась йому таки вівцею, тільки якоюсь чудною—ніби з одрубаним хвостом, з одрубаною мордою і безухою; крысы (пацюки) здавались йому крисами коло горшка або миски, а не пацюками. І поки то дитина освоїлась та оговталась з мовою чужою! І скільки то воно перетерпить головної муки од фалшивої педагогії, накидаючої нам чужу мову! І як дитина покалічить мозок покрученими образами! А таку муку терплять діти нашого духовенства, селян, міщан, та й ще за свої злиденні гроші![1])

А ось і висновки:

„Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сем'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком споглядае на їх. Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість та ледача недобачливість" [2]).

Художник немов з рота вийняв думки знаменитому вченому, що згодом широким жестом уза-

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. III, стор. 97—98.
[2]) Там-же, стор. 126.

ґальпення підбив підсумок усьому питанню й поставив його на таке місце, звідки вже збити його не можна. „Взагалі денаціоналізація, — писав 1879 р. Ол. Потебня, — зводиться до поганого виховання („на дурное воспитание“), до моральної хвороби: до неповного користування явними засобами сприняття, засвоєння, діяння; до ослаблення енергії думки; до мерзости запустіння на місці витиснутих, але нічим не заступлених форм свідомости; до ослаблення звязку недорослих поколінь є дорослими, заступленого тільки кволим звязком з чужими; до дезорганізації громади, аморальности, спідлення“ [1]). В живих образах Левицький сказав буквально те-ж саме на якийсь десяток років попереду вченого.

IV.

Отже „велику безодню“ бачить письменник у стосунках між народом та інтелігентними верствами на Україні Вперше позначилась вона не вчорашнього дня. Початок її показав Левицький у побутових нарисах „Старосвітські батюшки та матушки“ з 20—40-х років XIX в., — вже там ясно визначились умови й процеси, що доводять кінець-кінцем до цілковитого розбрату народа з інтелігенцією, найперше, як і в тому разі — з духовенством. Старосвітське духовенство, виборне і залежне від своїх парафіян, мусіло жити одним життям із народом. Та ось мертвуща рука бюро-

---

[1]) Потебня А. А. — Рецензія на Головацького Я. — „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси.“ Отчетъ о 21-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова“, СПБ, стор. 96.

кратичної держави торкається цієї старосвітської ідилії—і вона в прах розлітається. Духовенство потроху перетворюється на бюрократію духовного стану з неозначеними й необмеженими часто функціями, од яких проте запахло чимось для народу вельми підозренним. Духовенство почало з'являтись на села з чужої волі, особисто невідоме людям. Далі воно, як і слід чиновництву, дістало казенне жалування. Апетити збільшилися. Повстала думка—накинути плату ще й на парафіян, спершу не без внутрішньої опозиції.

— Але воно буде якось ніяково перед людьми: парафіяне обібрали нас на парафію, помагають роботою. Коли-б часом не обважнити та не розсердити людей,—несміливо обізвався отець Харитін, трохи подумавши.

— То вас, бачте, обібрали, а нас ніхто не обірав,—сказав благочинний,—нас настановили на парафії, то ми цього не боїмось. А ну, панотці. разом та гуртом!

Ті батюшки, —додає Левицький,—що вчились в академії й були понаставлювані на парафії митрополитом, встоювали за накидку плати за треби; старіші й простіші, обібрані громадами, були проти накидки плати. Але раз те, що накидки хотів благочинний, а друге — що гроші люблять гроші, всім схотілось самоварів та ресорних екипажів, схотілось і дочок повиучувати в пансіонах: всі радили накинути плату за треби, щоб і „старі дірки полатати" [1]).

Початок зроблено: люди були „загули, загоміли, але мусіли платити"... Ще гірше сталося, коли на духовенство накинуто було поліційну ролю і воно її слухняно почало справляти, ко-

[1]) Левицький Ів.—Повісті й оповідання, т. II Київ, 1905, стор. 232.

ристуючись до того ще й з одіозних народові поміщицько-поліційних привілеїв. Знамениті „інвентарі“ 1847 р., що ніби регулювали панщанні повинності кріпаків перед панами, звелено було священикам читати й тлумачити народові по церквах; потім уряд сам злякався „превратных толкований“, схаменувся і той наказ скасував. Та сталося з тієї урядової витівки щось зовсім вже несподіване, — даємо слово самому літописцеві тих часів.

Од часу інвентарів, од 1847 року селяне повинні були обробляти поле й священикам, себ то попросту сказати—одбувати батюшкам панщину в жнива по одному дню. Пан прислав до батюшки людей на панщину. Чоловіки й молодиці од сорому не знали, де очі діти, й батюшці й матушці навіть спочатку було якось ніяково.

— Чи це, батюшко, нас послали до вас на роботу за спасіння душі, веначе б то спасенників, чи таки на справдішню панщину?—питали люде в батюшки.

— Хто його зна! Я й сам добре не второпаю,—говорив отець Харитін —Спасенники й без того помагали мені в роботі, як говіли, а це казав пан, що таки в тих „інвентарях“ написано, щоб усі дорослі люде одбували священикам по одному дню в жнива.

Люде мовчки пішли на поле робити, але од того часу, як почалася ця попівська панщина, селяне почали потроху одхилятись од священиків. Молодиці й чоловіки перестали ходити до батюшки в гості й послухáти по добрій волі; й скільки не прохав отець Харитін молодиць напрясти по півміточку, ні одна молодиця в селі й веретеном не крутнула для матушки. Оника Степанівна швидко оговталась з тією панщиною й командувала людьми, як панський осавула [1]).

[1]) Там-же, стор. 244.

По цьому все було скінчено. „Велика безодня" одразу зійнула і вже береги її ніколи не зійшлися. Довелося нашому письменникові тільки далі вислїжувати той процес роз'єднання, якого початок так яскраво показано в „Старосвітських батюшках та матушках"; довелося констатувати й зафіксувати в образах його зглиблення та поширення. І в пізніших творах Левицького він виступає вже цілком закінченим. Боязкі ще вияви своєкористя у „старосвітського" духовенства обертаються у войовничий антагонізм до народу, в глибоку антипатію та ворожнечу в „новосвітського". Тоді, в старовину, ще були в житті духовенства риси, що могли підкупати художника бодай своєрідною красовитістю, простотою й безпосередністю стосунків, цілістю вдачі. Тепер і того не стало. О. Артемій (повість „Поміж ворогами"), що політичної науки набірається з „Московских Вѣдомостей", виступає вже справжнім і непримиренним, „принципіяльним" ворогом своєї „пастви", своєкористливим до такої міри, що тільки свої особисті вигоди й інтереси і має на оці, безповоротно одірваним од народу егоїстом і кар'єристом. Він породив безпосередньо тих політиканів, яких голосами російська „конституція" недавнього минулого боролася проти народу, які заповняли 3-тю й 4-ту державні думи й офарбовували їх суспіль на-чорно. Процес народження та пишного розцвіту отого рясофорного чиновництва Левицький показав виразно і правдиво.

З усіх творів Левицького найяскравішу ілюстрацію до процесу розпадання в межах нації на ворожі між собою верстви дають дві повісті:

„Причепа“ („Нахаба“) та „Хмари“. Обидві показують, як одбувалася денаціоналізація української інтелігенції — перша в бік споляченння, друга—обрусіння. Розбрат з народом—так гадає Левицький—завжди в основі має своєкористливу думку; наслідки од неї виявляються не тільки в національно-культурній сфері, але сягають глибше, до самих підстав соціяльного життя і знаменують собою зраду життьових інтересів народньої маси. Не диво, що Левицький з глибокою антипатією ставиться до тих денаціоналізованих покручів і не жалує їм сатиричних фарб. В обох названих повістях та й в инших майстерною рукою виписує він низку картин, що малюють нікчемство, своєкористливість, невміння й небажання вибитись по над рослинне життя, брак свідомости та ясно окреслених ідеалів. Це здебільшого інертна, пасивна, хитка маса, що хилиться куди вітер віє, „к добру и злу позорно равнодушна“, яку одурити й повести за собою легко може всякий промітний пройдисвіт. „І мати і доня,—характеризує Левицький типову пару в пізнішій повісті „Неоднаковими стежками“,—були ніби два кущі пишних рож - центифолій, викоханих на доброму ґрунті, котрі тільки те й знали, щоб їх поливали дощі, кропила роса, щоб їх хтось поливав та доглядав та милувавсь ними. Випещені змалку, як дуже мазані дітки, ці обидві красуні вийшли ліниві, ледачі, нездатні ні до чого. Краса була для їх обох і долею, і недолею“ [1]). Енергічніші з них бувають разом і шкід-

[1]) Левицький Ів.—Нові повісті й оповідання, т. VII, стор. 23.

ливіші з соціяльного погляду, бо енергія їхня цілком і без остачі повертається на ще більше пригнічування інертної маси Може й денаціоналізуються вони, принаймні кращі з їх, через ту-ж таки інертність свою та пасивність вдачі А денаціоналізації підпадають не тільки пів інтелігентні Серединські та Лемішковські, а й високо освічені люди, як от професор Дашкович, що тверезо спочатку й свідомо дивився на свої обов'язки до рідного краю та народу, а згодом між трьох сосен заблудився—науки для науки, панславизму та метафізики. І на його рідне село, додає автор, „не впала й крапля з тієї праці вченої людини. Він на віщось розносив по чужих огородах, по чужих нивах розсівав те сім'я науки, котре він повинен посіяти на своїй убогій ниві, тільки що з'ораній й не политій" [1]). Рідко коли трапляються таким людям хвилини просвітку, — таку напр. пережив і Дашкович під час одвідин рідного села,—і не сила їм вернути ці зав'ялі й видихані мумії до живого джерела народнього життя і тільки виразніше виявляють ці licida intervalla внутрішнє їх безсилля. „Я й сам не счувся,— безсило зітхає Дашкович,—як тонув у тому морі і... втопив свою Ольгу й усіх своїх дітей: одбив їх од свого народа, не передав навіть їм рідної мови, не передав їм симпатій до рідного краю, до народа. Я заблудився в дорозі й своїх дітей завів в якісь нетрі та пущі" [2]). Коли Левицький

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. V, стор 258.
[2]) Там-же, стор. 380.

малює цих „діячів“ нашої минувшини, з-під його стриманого звичайно та спокійного пера бренять публіцистичні нотки. Обурене почуття громадянина не може стерпіти й проривається низкою одбігів, що вадять може художній цілості твору, але виказують дуже виразно світогляд самого автора.

Правда, поруч оних негативних типів з інтелігентної верстви пробував не раз Левицький дати й позитивні образи справжніх народніх діячів, що не тільки не порвали звязків з народом, а до його допасовують і свої погляди, й практичну діяльність. Такий у Левицького Радюк у „Хмарах“, такий і Комашко в пізнішій повісті „Над Чорним морем“ В останній повісті Левицький робить натяк навіть на чисто революційну, нелегальну очевидно роботу: Надя Мурашкова йде „в народ“,—але це сама гола згадка, а не конкретний образ. Зате на діяльності таких персонажів більш культурницького типу, як Радюк, він спиняється докладно й пробує дати образ дійсне „нової людини“—уривок з „Хмар“ про Радюка первісно так і названо було: „Новий чоловік“ („Правда“, 1873),—нової, певна річ, як рівняти до загального рівня тодішньої інтелігенції. Радюк перш за все мрійник, романтик. „Обвіяний духом поезії пісень, неба, тепла, квіток, він неначе бачив душею свою Україну, свою дорогу Україну будущого часу. Вона вся вставала перед ним гарна, як рай, чудова, як дівчина першої пори своєї краси, вся засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками й каналами, з багатими городами й селами. Україна

вставала перед ним з своїм гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своєю мовою в літературі, з своєю наукою й поезією. І він неначе почув душею, як та поезія розвивається, мов рожа в садку, в роскішну, багату й вольну літературу. І перед його очима неначе розгорталась театральна сцена, де він бачив усе те уявки. Як той чудовий сон, бачив він таку Україну"[1]). Звичайно в цих мріях багато дійсно таки театральности. Радюк не міг не бачити, що „гордий, поетичний і добрий" народ поки що гине в темноті на тяжкій роботі, що забезпечує йому хіба злиденне, півголодне існування. У його прокидається думка і про тії шляхи, що ними тільки й можна дійти до майбутньої вимріяної України. „Е, тепер, діду, инший час настав на світі, — каже він до діда-баштанника, беручись допомагати йому в роботі.—Годі вже панам сидіти, згорнувши руки! Треба й панам до роботи братися, розділять працю з простим народом, а вам треба пнуться до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім". „Може й буде! — саркастично відповідає на цю в основі цілком справедливу думку дід,—а ви все-таки ляжте коло куреня та куріть люльку"[2]). І дід мав рацію: в обставинах Радюкового життя його справедлива думка думкою

[1]) Там-же, стор. 160. Це, очевидно, думки і самого автора,—порівн. враження „В концерті",—Повісті й оповідання, т. І, стор. 406.

[2]) Левицький Ів.—Повісті й оповід., т. V, ст. 209—210.

тільки й лишалася, на неї кругом дивились тільки як на певного роду дивацтво як на панську забавку чи примху—до схочу, мовляв, грається,— а не як на серйозне діло.

Багато досталося авторові од критики за Радюка. З легкої руки Драгоманова[1]) вказувано на його нежиттьове мрійництво, надмірну афектацію та балакучість, на нездатність до справжнього діла: вся його робота, мовляв, виявляється в тому, що він читає селянам книги та раз допоміг недужій молодиці[2]). Але головна хиба Радюка, як художнього образу, зовсім не в цьому. Невдалий з програмового боку, він міг-би все-ж таки бути живим, як художній образ, як мистецьке втілення певних життьових з'явищ. Балакучість і недіяльність напр. Рудина не заважає йому бути типовим образом російського інтелігента з певної генерації. Річ зовсім не в цьому, а в тому, що позитивні образи у Левицького, на жаль, мають хибу всіх позитивних образів, для яких дійсність занадто мало дає конкретного матеріялу. Доводиться доповняти, чого не вистарчає з життя, комбінуванням, вигадкою, а на це, як ми вже бачили, ніколи не був митець з Левицького. Чого не бачив він у дійсності, того ніколи не міг явити добре і в образі. Не одбиваючи життя, а випережаючи його, такі створіння бувають у Левицького звичайно неокреслені, бліді й позбавлені тих виразних інди

---

[1]) „Малорусское литературное движеніе въ 1874 г." — „Кіевскій Телеграфъ", 1875 р. № 30.

[2]) Петровъ Н. И.—Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1884, стор. 408.

відуальних рис на які багаті инші, життьові, образи нашого письменника. Левицький поділяє тут долю багатьох письменників-реалістів, сильних на негативні типи й мілких та недолугих на персонажів ідеальної категорії.

V.

„Весело й хороше там на світі божому, та погано жити там людям“... „як поділимося ми працею й наукою, то аж тоді буде на світі добре всім“,—поміж цими двома афоризмами лежить увесь світогляд Левицького; поміж ними можна й розложити всі його твори що до їх внутрішнього змісту. Одні з них малюють злиденне людське життя на фоні вічно прекрасної невмирущої природи; другі подають мрії про те, як теє життя кращим зробити, пустити в гармонію з природою й утворити такий лад, щоб було „на світі добре всім“. Бо автор таки твердо вірить, що „в кожній людині, одколи світ животіє, сидить трохи чорта, трохи й бога, або в де-кого й багато бога; і той бог вижене колись чорта та й прожене його на очерета та болота“ [1]). І тільки один-єдиний раз під враженням страшних подій війни майнула була у його думка про „страшну всесвітню катастрофу“ [2]), — звичайно-ж наперед він дивиться з утіхою й надією. Першої катего-

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. IV. Київ, 1905, стор. 92.

[2]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. I, стор. 518.

рії твори—це реальні малюнки життя, другої—всупереч реалістичній манері часто являють із себе найчистішої води романтику, мрійництво, що не потурає тверезому авторові, а своїх домагається прав на існування, на зовнішній реалізм накидає покривало мрійности,—не дурно-ж „мрія“ та слова з того-ж кореня чи не найчастіше либонь стрінемо в поетичному словнику Левицького. Формальний реалізм, реалізм у способах мирно уживається в йому з непоправною романтикою, з змаганням до високостей духа. Теоретик-Левицький накреслював певну програму своїх літературних творів, обмірковував їх наперед до найменших дрібниць і силкувався твердо і тверезо держатися землі. А практик-Левицький ламав рямці тієї програми, не давав собі ради з тими вимиркованими подробицями й невдержно одривався од ґрунту, щоб виснувати якусь свою „мрію“, подати науку, підкреслити висновок. Ця амальгама часто не досить зручно буває у Левицького перетоплена, бо складові частки її до різних категорій мистецької вдачі належать. І саме від того, я́к органічно вони зливаються, і залежать художні вартості, а ще більше хиби в його творчості.

Обертаючись до художніх засобів Левицького, треба насамперед зазначити великі його заслуги саме як побутового письменника, як літописця українського життя певної епохи в його розвитку. Письменник дуже добре знає життя тих людей, яких бере за об'єкт для своїх творів, уміє вибирати типові образи й ситуації, хоча не завжди потрапить розікласти їх у міру іхньої ваги

для оповідання. Взяті самі по собі, вони виходять у Левицького справді живими, з усим багацтвом та повністю життьових переживаннів навіть середньої людської істоти. Кажуть, що одна з стеблівських бабів приходила до Івана Семеновича „позиватись“: „на що, паничу, ви мене в книжці обписали: тепер мені проходу на улиці люде не дають“. „На-силу од каторжної баби одчепився“ —добродушно додав він, коли якось я запитав був, чи правда тому. Претензії баби Палажки були справедливі: індивідуально, треба думати, портрет її схоплено живо і влучно. Але не тільки це. Кому доводилось читати або давати селянам на прочитання твори Левицького, той знає, що в кожному селі знаходились свої баба Палажка з Параскою, свої Кайдаші, свекрухи, рибалки Панаси, то-що, і вони так само приходили „позиватись“ за те, що їх негарно описано. Саме такі факти знайдемо у Б. Грінченка в його відомих нарисах про українську книжку на селі. „Через який час після цього читання,—пише Грінченко про „Бабів“,—пішла скрізь чутка, що є книжка про те, як баба Параска (та, що тепер ходить до мене на читання) лаялася з Кухаркою, та про старого пана, що вже вмер (у книжці Левицького згадується про „битливого пана“). Баба, теперішня моя слухачка, страшенно образилась; дочка того покійного пана... теж образилася, що її батька описано. Авторами книжки называно мене та тутешню пані“ [1]). Це показує, що Левицький зумів широко

[1]) Грінченко Б. — Перед широким світом. Київ, 1907, стор. 60. Порівн. там-же оповідання про те, як у

захопити з'явище, взяти його суще-типові риси і створити таким чином не індивідуально-схожий портрет, а загальний тип, дійсно невмирущий образ широко розповсюдженого побуту. Що-до цього останнього, то в нашому письменстві взагалі мабуть над Левицького немає письменника. Побутових подробиць як-раз такого типового значіння у його так рясно пазбирано, що з його творів можна студіювати народне життя, немов із етнографічних матеріялів,—тільки що це не сухі фактичні записи, а живі картини побуту, овіяні справжньою поезією митця-художника. І Левицький вміє подавати їх сильно та гаряче. Писання молодих наших письменників напр. з робітничого життя—рожева водиця, як рівняти їх до кров'ю написаних сторінок з „Миколи Джері" чи „Бурлачки", як і всі побутові нариси блíднуть перед неврівняними картинами з „Кайдашевої сем'ї".

Вдачею своєї творчости, манерою—це типовий епік, що спокійно і безстороннє розбирає і складні прóяви душі людської, і з'явища природи, і тільки зрідка хіба не додержить і зірветься з того тону спокійної об'єктивности. Це не значить, що Левицький холодно і байдуже, з олімпійських ніби височостей, ставиться до подій і людей. В образах його раз-у-раз видко буває його симпатії чи антипатії, хоч це не порушує загального спокійного тону, а тільки надає йому більшого переконання, глибини,—принаймні в кращих його

„Кайдашевій сем'ї" свекруха „пізнала свого патрета" і виганяла невістку: „ти все тільки такі й книжки береш, щоб під мене" (стор 55)

створіннях. Він нічого не потаїв, напр., з історії бурлачки Василини („Бурлачка“), але все-таки видко, що й сам автор гаряче переживає її вольні й невольні гріхи та бруд, і читача примушує переживати разом з собою.

Особливо любить Левицький спинятися на картинах та з'явищах природи і до них дострою і свої власні почування, й переживання своїх персонажів. З цього погляду з його безперечно не аби-який майстер, знов-же один з найкращих у нас, що дав багато прекрасних зразків живого пейзажу, взагалі описової прози. „Пишна земля! — якось вирвалось у його в захваті з повних ущерть грудей,—яка ти дивно гарна з твоїми високими горами, озерами та зеленими долинами! Ти дивно гарна, як кохання, як пісня, як людське серце, налите добром“ [1]). І Левицький уміє ту красу сам відчути, вміє заразити своїм відчуванням і читача, показати йому на́-віч те, перед чим сам спинився в захваті. „Кажуть, що в глуху північ буває така година, коли засипає все на світі. Мабуть така година йшла над містом. Місто заснуло, скелі стояли над водою, неначе думу тяжку думали; заснув ліс на горі, сумували зелені верби. Десь гавкнула собака спросоння та й замовкла; десь свиснув пізній соловейко та й задрімав. Глянеш на все те здалека, з гори, і здається тобі, що бачиш якесь зачароване царство, де все поснуло і стало кам'яне: і гори, і ліси, і вода, навіть самий місяць з своїм

---

[1]) Левицький Ів. — Нові повісті й оповідання, т. VIII стор. 233.

тихим промінням скаменів і захолов. І чудно якось серед такого спокою! І примічаєш, що ти тут неначе зайвий: наче кругом тебе все вимерло, все що жило, а ти зостався сам. І не думки, не мислі йдуть на душу, а якийсь смуток, страх, бо чуєш, неначе в великій хаті, як стукає в грудях серце, як дзвенить в ушах кров. Знехотя озираєшся навкруги, чи не літають кругом тебе якісь инші істоти, чи не виглядають з-за кущів чиїсь очі, чи не хлюпаються в воді, чи не гойдаються на зелених вербах-зеленоокі русалки" [1]). Це зразок дійсно хорошої прози Левицького. І таких глибоких, настроєвих описів багато знайдете в кращих його творах, а де-які, як, напр., „Рибалка Панас Круть", мало не на половину стають мов якась поезія в прозі. В описах Левицького переважає пластика, зверхній образ, що справляють часто велике враження своєю свіжістю й колоритністю, хоча иноді й тут автор надуживає гарячих фарб та занадто великої скрупулезности й деталізму, що завалюють цілість і роблять її розтяглою і млявою, даючи тільки варіяції на старі описи.

На жаль, ця органічна, мовляв один з критиків, хиба Левицького де далі все більш промикається в його твори. Що далі одходив він од епохи перелому й хитаннів, яка надихала його на початку літературної діяльности, то твори його стають блідіші, ескізніші, а реальної й художньої правди в них менше. Твори другої полови-

---

[1]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. І, стор. 479.

ни його діяльности взагалі позначено ніби печаткою якоїсь втоми, вичерпання, роблености, зумисности, а через те вартості їх одходять у затінок, а хиби (де-яка умовність, реторичність, розтяглість) випинаються й вирисовуються видніше. Кращими творами Левицького так і лишились старі його повісті та оповідання, до яких він хіба зрідка наближався тільки в своїх пізніших творах, але ніколи не став з ними врівні.

Тут може до речи буде зняти питання, по дорозі кинуте на попередніх сторінках і ставлене, хоч і обережно, ще за життя письменника—„чого пересохло те живе джерело життя, що ключем било перше з його творів?“ [1]). Мені здається, що відповідь на це дає як особиста вдача письменника, так і обставини його зовнішнього життя. Натура надто спокійна й урівноважена, Левицький ніколи не горів тим жерущим, жертовним вогнем творчости, що палить письменника, але й виплавляє речі, що печуть і читача. „Упорствуя, волнуясь і спеша“—ось чого ніяк не можна було сказати про хорошого, симпатичного Нечуя,—навпаки: помаленьку, систематично, виміркований творив він свої образи і там, де треба було самої живої спостережливости, кмітливости, де мова йшла про особи й події, змалку йому знані—там виходило дуже добре. Зате-ж де треба було вогню підложити, осяяти зовнішні події світом внутрішньої роботи творчости, зогріти теплом справжнього людського серця—там не вистарчало сили,

[1]) Єфремов С.—Відгуки з життя і письменства. „Л.-Н. Вістник“, 1907, V, стор. 339

там завжди подихало холодком реторики, було більш виміркувано, вигадано, ніж щиро. До цієї загальної риси його хисту долучилися ще обставини життя—самотнього, холодного, розміреного і розміркованого. Одлюдкуватий „старий кавалер“, Левицький не жив повним життям, не зазнав тих трівог і радощів, які дає людині родинне й громадське життя, що постачає стільки клопоту, але живого, втомляє, але фіксує враження, оновляє їх у невпинному своєму гоні. Натомісць Левицький замкнувся серед чотирьох стін і буквально, і фігурально. Давні враження не освіжалися, духового „обміну речовин“, такого потрібного для живого організму, не одбувалося. Кров застоювалася. Жива вразливість почала потроху атрофуватися й одмирати. Спокійно плинуло життя в ідилічному Сегетовому будиночку, в центрі великого міста, але й так безмежно далеко од його клопоту і турбот—і для людини це може було й добре. Але для письменника безмірно було-б краще, коли-б зірвалась була хоч одна порядна буря, вдарив грім і розкуйовдив, сколошкав і розбив оцей спокій. Бо то був спокій могили, що грубим шаром одноманітного життя все присипáв та й присипáв перші живі враження. Звичка, потреба тягла до пера—і доводилось брати все з тієї-ж старої криниці давніх спостережиннів, давно вичерпаної і не поновленої нічим свіжим. А життя йшло своїм ладом і лишало по-за собою старого письменника. І коли иноді вривалося бурхливо поміж його чотирьох стін, то було йому цілком чуже, незрозуміливе і реагувати на його міг він тільки іржавою зброєю з то

того-ж давнього арсенала. Це здавалось неуразливим дивацтвом, але для письменника було це кінцем. Глибока зміна поглядів і настроїв, докорінний переворот у техніці й побуті, війни, революції одбувалися тут навкруги шуміла шалена боротьба, але це все одбивалось тут тільки зверхнім способом і не досягало свідомости. Одиноко стояла ця постать при кінці свого довгого віку, немов справді отой Чехівський Фірс, забута й покинута в порожньому будинкові. І може щастям для старого було, що він вже не розумів усієї трагічности свого становища тоді, коли направити його ніякої не було змоги. .

Характером своєї діяльности Левицький взагалі займає виключне серед українських діячів місце. Його натура й обставини життя поставили його осторонь од тієї нерівности й нервовости, шукання виходу з бездоріжжя, яке створили умови нашого громадського життя. Саме тоді, як палкіші натури безпорадно борсалися в лещетах неможливих умов, кидалися на всі боки, часто розмінюючись на дрібняки або й зовсім загибаючи—Левицький мав одну дорогу і не ухиляючись ішов нею, систематично працюючи, регулярно випускаючи повість за повістю, оповідання за оповіданням, знаходячи ще час служити народові як популяризатор, озиваючись иноді на—академічні, правда—злоби дня публіцистичними працями. Через цей брак нервовости, в діяльності Левицького майже непомітно пауз, антрактів, на які така багата діяльність письменників, його сучасників; на йому найменше одбилися загальні скрутні умови існування українського письмен-

ства. Були часи,—друга половина 80-х років,—коли з визначніших українських письменників старшої генерації він сам один з'являвся перед українською публікою в межах Росії і тільки самі його твори нагадували читачам, що взагалі є ще на світі українська література. Можна сказати, що в межах свого хисту й сили Левицький „усього земного доконав“ і заняв своє стале місце в історії нашої художньої прози.

Квітка, Куліш, Марко Вовчок—і Левицький... Він безпосередно йде за тими трьома кращими нашими повістярами і знаменує собою дальший ступінь в обробці нашої повісти. Як рівняти його до попередників, він розсунув рямці розповідної форми в українському письменстві новими темами й свіжою їх обробкою; він дав низку яскравих типів з добре відомого йому життя народа та верств до народу близьких; він не мало вніс нового в скарбницю самої нашої літературної мови, якої добрим знавцем і майстром, по-за деякими переборщеннями останнього часу, він безперечно був. Кращі твори Левицького тривкий по собі лишили слід і були зразками для молодших письменників, а його манера на довго запанувала в літературі, одгукнувшись у багатьох визначних заступників нашого повістярства. Не казатиму про молодого Коцюбинського, який увесь був під чарами манери Левицького [1]), але навіть Винниченко—нехай і негативним способом, а мусів оддати данину його впливові. Початок

---

[1]) Єфремов С.—Коцюбинський. Київ, 1922, стор. 80—83.

першого друкованого твору Винниченкового, „Краса і сила“, дуже нагадує манеру старого нашого письменника, хоча тут-же таки письменник-дебютант в описі героїні й пробує не то з-під цього впливу вибитись, а навіть з ним полемізувати. „То була краса, — писав Винниченко, — що викохується тільки на Україні, але не така, як малюють де-які з наших письменників. Не було у неї ні „губок, як пуп'янок, рожевих, як добре намисто“, ні „підборіддя, як горішок“, ні „щок, як повная рожа“, і сама вона не „вилискувалась, як маківка на городі“ [1]). Натяк був занадто прозорий. У Левицького знайдемо буквально ті порівнання, що одкидає тут зручним маневром молодий письменник: „Підборідочок в неї був невеличкий, кругленький, як волоський горішок“, губи „червоніли, як добре червоне намисто“, „на смуглявих щоках грав рум'янець, немов тая весняная рожа“ [2]), „пишні, повні та чималі губи виступали вперед, як рожевий пуп'янок“ [3]). І вже сама оця оригінальна полеміка показує, як сильно держався в нашому письменстві вплив Левицького ще на початку XX віку. Але епізодично він сягає й далі. Напр., у С. Васильченка прегарний ліричний уступ—„розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму до місяця, розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка“ [4])—мабуть має

---

[1]) Винниченко В.—Краса і сила. Київ, 1906, ст. 6.

[2]) Левицький Ів. — Дві московки, стор. 13.

[3]) Левицький Ів. — Повісті й оповідання, т. 1, стор. 168.

[4]) Васильченко С.—Оповідання. Київ, 1915, ст. 37.

в основі зовсім реальний малюнок Левицького: Ганна, виймаючи з скрині та розвішуючи й розстеляючи рушники, згадує „своє дівоцтво“ та весілля [1]). Навіть у де-кого з наскрізь модерних письменників не без виразів та зворотів, коріння яких може бути там-же таки, у Левицького.

Та хоча-б з якими суворими вимаганнями заходили до старого нашого письменника новочасні читачі й критики, а навіть і вони знайдуть серед літературної спадщини Левицького з десяток творів, що надовго переживуть свого творця, визначного письменника тієї епохи, що почалася скасуванням панщини, а закінчилася першою революцією 1905 р. Поміж цими двома датами не тільки пройшла краща пора в житті Левицького-белетриста, але між ними укладається і схема розвитку того побуту, якого ретельним і тямущим літописцем він став: зародившись на руїнах панщини, нове життя нестримно вело до подій 1905 р. І дійсно непропаща заслуга Левицького в тому, що він цю тенденцію помітив, викрив і дав живий та яскравий образ епохи в своїх мистецьких творах.

---

[1]) Левицький Ів.—Дві московки (стор. 44—45.

ДОДАТКИ.

I.

Автобіографія І. С. Левицького[1].

Я родився 13 падолиста 1838 року в Київській губернії, в Каневському повіті, в містечку Стеблеві. Стеблів лежить недалеко од Дніпра в гористому та скелистому місці, і розкиданий по обидва береги невеличкої річки Росі. Серед самого Стеблева Рось зігнулась коліном; обидва її береги обставлені скелями, неначе стінами; за здоровим скелистим островом на схід сонця од Стеблева шумить Шум на порогах, де між двома високими скелистими берегами вся Рось закидана здоровим камінням та помережана острівцями з самого каміння. Куди не повернеш очима, скрізь видно чудові та все инші картини, неначе в панорамі

Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і

[1]) Передруковую цю автобіографію з дуже мало відомого видання—„Світ“ 1881 р., ч. 7 (стор. 125—127) і 8—9 (154—156). Автобіографія має заголовок: „Житеписъ Івана Левицького (Нечуя) написана ним самим“. До неї зроблено примітку од редакції: „По напечатаню цілої автобіографії д. Ів. Левицького послідує перелік і короткий обзір його писань“,—слова редакція не додержала, може тому, що „Світ“ не довго виходив, припинившись 1882 р. В тому-ж ч. 7-му уміщено й портрет Левицького.

прадід. В грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне. Мій батько був дуже заїкуватий і з великою силою міг говорити, але як читав або говорив проповіді, то зовсім не заїкувався. Він був дуже не швидкий на ході, непроворний, не любив господарства і було зачиниться в своєму кабінеті, лежить та все читає книжки та газети або пише проповіді. Малими ми не сміли ходити в його кабінет і бачилися з ним тільки за обідом та за вечерею; через це батько якось одіпхнув нас од себе і ми вже й великими держались од його осторонь і не горнулись до його так, як до матері. Як ми повиростали, батько це примітив і було часто каже: „Що це таке, що до мене якось не горнуться діти? Я їх і люблю, і у всьому їм настачаю, а вони неначе одвертаються од мене"...

Батько мій любив рідний край, все було нам говорить, що на Україну дуже насіли польські пани та жиди, що московщина заїдає наш язик і національність, все розказував нам українську історію; було як їдемо з ним в Корсунь, то все було показує нам Різаний Яр та могили під Корсунем, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показував Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки.

Щоб вирвати од жидів торговлю, батько на брацькі гроші поставив дім і думав закласти громадські крамниці, але не встиг цього зробити, бо швидко вмер. Проповіді за-молоду він говорив по-українськи, записав їх і послав до митрополита. Митрополит оддав їх на суд в духовну академію київську; в академії сказали, що язик проповідей не достоїн церковної кафедри. Перед його смертю я привіз йому зі Львова евангелію Кулішового українського перекладу; він був дуже радий і казав мені дістати і українську біблію та привезти йому. В батька була українська історія Маркевича та Бантиш-Каменського, літопись Самовидця, котрі я поперечитував, приїзжаючи додому на вакації.

Мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвинських, була родом з Лебединського панянського манастиря, Чигиринського повіту. Мій дід, Лукіян Трезвинський, був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль в Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками і мій дід дав собі шляхецьке прізвище—Трезвинський, а брат його назвав себе Коцевольським. Мій дід оженився в Журавці з дочкою заможнього мужика Гуменного і був священиком в Лебединському панянському манастирі. В селах Лебедині, Журавці та Матусові є й тепер багато моїх родичів, простих селян.

Мати моя була висока на зріст, весела, проворна, говоруча та співуча. Вона зросла коло самого манастиря, де коло манастирської стіни в лісі був дідів дім. Вона вчилась у черниць, вміла читати церковно-слов'янські книжки, любила читати житія святих і читала їх голосно, як читають прості люде, а ми малими слухали. Я пам'ятаю, як вона раз читала в житії Йосифа Прекрасного те місце, де брати продають Йосифа, і плакала; я слухав та давай і собі плакати. Через це і я малим, буваючи дома на вакаціях, любив читати житія святих. Мати моя була дуже богомільна; як часом через роботу не встигала до церкви на службу в великі празники, то плакала, постилась до плащаниці трохи не цілий день, а за нею і я малим постив і до плащаниці, і до святої вечірньої води, і не їв до служби, поки перейшов в семинарію. На руках у матері було все господарство на дворі і в полі: вона всім порядкувала. За роботою все було співає українські пісні; по-великоруськи мати зовсім не вміла говорити і в нас в сем'ї говорили по-українськи. Мати моя вмерла, як мені йшов тринадцятий рік. Вона мала дві пари близнят, котрі й зістались живі з усіх дітей; це підірвало її міцне здоровля, вона почала після того слабувати і швидко вмерла. Я найстарший з усіх дітей і мати мене дуже любила.

Ставши на парахвії в Стеблеві, батько купив в одного шляхтича невеличку хату, в котрій була маленька світлиця та маленька кімната, а через сіни

кухня. Я, брат та сестра малими спали в кухні на полу рядом з своєю нянькою, бабою Мотрею, котра приходилась далекою родичкою матері; мати привезла її з Лебедина. Баба Мотря казала нам казок, співала пісень, водила мене з собою по селу до людей, де тільки сама бувала, виводила по хрестинах і по весіллях та похоронах. Я скрізь бував з нею і змалку придивлявся до народнього життя. І тепер пам'ятаю, як страшно плакали сім дочок-сиріт над своєю мертвою матір'ю, Рачихою, припавши до неї головами од грудей до самих ніг... В кухні дівчата співали за роботою і я навчився всіх пісень, які тільки вони співали, бо сам дуже любив пісні.

Як ми почали підростати, батько спромігся пристроїти до дома ще дві кімнаті і нас забрали в покої. Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом у пасіці в катрязі, а зимою в кухні. Разом з тими хлопцями вчився й я. Але раз дізнався про ту школу польський пан, Стеблевський дідич, покликав батька і сказав йому: „Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити"... Пан звелів забрати хлопців в суконну фабрику.

На сьомому році мене одвезли вчитись до дядька, материного брата, Євтропа Трезвинського, котрий був тоді вчителем в Богуславі, в духовному училищі. Мене брала страшна нудьга за домом, за матір'ю. Було над вечір дядько Євтроп з другим дядьком Дорофеєм співають українські пісні. В обох були чудові голоси. Євтроп пригравав на скрипці. Вони співають та жалю мені завдають, (а) я в кімнаті було цілий вечір плачу за матір'ю. Я пробув там весну й літо. Євтроп оженився і став на парахвії в Семигорах, недалеко од Стеблева. В-осени мене одвезли в Семигори і я вчився там зиму й літо вкупі з малим небожем дядини та її сестрою, Марією Михайловною Морочковською, котрої безталанна доля описана мною в „Причепі" в типі Гані. Дядько умів вчити дуже добре і приготовив мене в училище.

На дев'ятому році мене оддали в Богуславське духовне училище в перший клас і поставили на манастирській кватирі. Манастирські кватирі були луччі од міщанських, де стояли школярі. В манастирських кватирах „хазяйками“ були сільські баби та молодиці, що йшли в манастирь служити за спасення душі. Таких спасенниць в Богуславському манастирі було доволі; вони служили за хазяйок та куховарок на манастирських кватирах, де кватирували ученики, служили в манастирській кухні, що стояла в самому манастирі, і жили там, не вважаючи на те, що манастирь був чернечий, а не панянський. Ці спасенниці були одні правдивими спасенницями в манастирі серед дуже неспасенної чернечої братії.

На нашій кватирі була за хазяйку немолода вже молодиця, вдова Гапка Шульжиха з Карапишів, а за помічницю була її небога, немолода дівка Палажка Шульжівна. На їх руки здавалась уся харч для школярів і ні одна крихта того добра не пішла марно. Вони варили й пекли для нас, обпирали нас, доглядали дуже совісно, що суботи мили нам усім голови, обчісували, видавали сорочки і все це робили без всякої плати од манастиря і од наших батьків. Їм од манастиря давали тільки свити та чоботи та й годі. Вони доглядали нас, як може доглядати одна мати; ми їм давали до схованки навіть гостинці, що нам присилали з дому, і вони видавали нам видавцем і нічого не зачіпали. В манастирі служила за спасіння душі трохи не вся сем'я Шульгів: три сестри і дві дівки, їх небоги. Одна з їх, Текля, низенька, дуже розумна і чесна баба, була за господиню над манастирською палатою чи коморою; ігумен йняв їй віри більше, ніж ченцям-економам. Палажка та її сестра впервих Текля, хоч були вже немолоді, вивчились од нас читати і читали церковні книжки.

Манастирська кватира, в котрій я жив шість рік, була в манастирській ограді і оддилялась од манастиря садком та городом. На нашому подвір'ї ставали богомольці та всякі психично-недужі люде, котрих привозили в манастирь, пробували странники

та странниці в кухні. Між ними я пам'ятаю одного, Савелія, з того села, що (й) наша хазяйка. В його була чорна хороба і він все ходив по манастирях та молився богу; він думав, що в йому сидить злий дух. Савелій був сухий, з темними, як огонь блискучими очима, дуже похожий з лиця на Гоголя. Він усе жартував, все приказував та говорив віршами, та все до рифми: таки так що було не скаже, то й виходить у його рифма й вірш. Ми йому давали перо та листи паперу і він малював нам церкви та манастирі, які йому доводилось бачити; Київська Лавра з дзвіницею, Софія, Андрієвська церква—все в його виходило так достоту, що я по його малюнках впізнав усі собори, як вперве побачив їх у Київі. Раз він мене дуже перелякав уночі. Моє ліжко стояло коло самих дверей у пекарню. Двері були одчинені. Серед ночі я прокинувся од переляку: чую — щось важке упало з лежанки в кухні, — то впав Савелій. Він страшно хріп та стогнав: з ним сталася чорна хороба. Я з переляку трохи не зімлів. Хазяйка встала і засвітила світло. Савелій лежав долі і його корчило; він побився, розбив носа і покривавив себе.

Смотрителем в училищі був ігумен манастиря, Феодор. Він вчив і латинському язику та катехизму в третьому класі. Ігумен Феодор був маленький, сухий „аскет", але злий та крикливий. Важка тоді була школа для школярів: тоді було царство різок та паль. Ігумен Феодор вчив добре, але був нетерплячий, палкий та любив бити різками за ніщо, од одної нетерплячки, як тільки було хто не дасть такого одвіта, як йому хотілось. Він часом зпересердя посилав під різку цілі парти школярів. На наше щастя, він дивився в вікно або виходив з хати, як кого били, а цензор в той час лупив різкою по стіні або по помості. Казали, що він тільки страхав школярів, що він не такий черствий, як удає; але як би справді цензор бив різкою кожний раз, скільки він посилав під різку, то він повбивав би учеників. Він потім зійшов з ума через те, що йому прислали хрест, а не архимандричу митру.

Як я вступив в училище, інспектором був якийсь Троїцький. Він любив давати ученикам палі, але не лінійкою, а лозою, та ще й товстим кінцем. Од тих паль у дітей пухли долоні. Цей Троїцький пив запоєм і був якийсь придуркозатий, а після запою ставав зовсім дурний. Раз він прийшов на нашу кватиру саме тоді, як ми полуднували холодець. Покуштувавши холодцю, він сказав, що холодець недосолений, вийняв з кишені березову табатирку і посипав холодець табакою. Ввечері, гуляючи між вербами, бив по вербах палицею: йому здавалось, що то стоять ученики; а раз в класі поставив усіх учеників на коліна на партах, але не на тій лаві, де сидять, а на вищій, де кладуть книжки,—мабуть любив ефектні сцени. В клас часом приходив п'яний і в шляфроці і велів ученикам співати ірмоси замісць латинської граматики. До служби, в той час як ученики йшли рядами до церкви через манастирь, він сам рубав дрова коло своєї кватирі, котра стояла в самому манастирі, і робив великий скандал для ченців та богомольців. Він кудись перейшов, а після його був інспектором один міський священик, дуже добрий і гуманний чоловік. На моє щастя, мені були учителі добрі люде; із їх було два, котрі зовсім не били учеників.

Наука в училищі була суха, мертва та абстрактна. Найбільше лекцій було латинських та грецьких. Нас силували вчити все чисто на-пам'ять, слово до слова. Приїхавши в училище, я зовсім не вмів говорити по-великоруськи і вивчився в школі. Наука давалася мені легко, хоч вона була мертва. Щоб привчити учеників говорити по-великоруськи, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: „за мужичі слова“ (тоб-то українські); „як справить по-руськи“, „за лайку“ („за сквернословіе“). Кому чепляли на шию ту нотатку, той мусів підслухувати, хто скаже українське слово або хто лаятиметься, потім записував в журнал українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетруд-

но, бо ученики всі до одного говорили по-українськи, навіть звали один другого не прізвищами, але на ймення, зовсім по-мужицьки: Грицько, Левко, Панас, Корній. В старших класах ту нотатку закидали на грубу, де вона й спочивала. Лекції тоді були дуже довгі, по дві годині кожна. Учителі приходили пізно, а нас після дзвоника садовили за парти. З нудьги один з учеників казав казки, а всі слухали. Один ученик був чудовий оповідач і знав силу казок. Він розказав нам усі казки, які знав, та все привозив з дому нові, неначе яка нестомленна Шехерезада. Після таких лекцій грецькі та латинські лекції були ще нудніші.

Хоч наука в школі була важка, зате ж нам було де гуляти. Манастирь і училище стоїть на самому кінці города, на крутій горі над самісінькою Россю. Кругом манастиря глибокий яр, а в яру чудовий лужок густо заріс вільхою, вербами та липами. Під скелею, вкритою зверху лісом, чудова криниця в камені, кам'янка. Той лужок аж кишів школярами; там ми вчились та гуляли. Внизу за училищем понад Россю стеляться зелені луки. Було де побігати та погуляти. Школярі вигадали вигадку вчитись на здорових диких грушах, котрі росли по горах, примощували між гіллям дощечки і сідали там з книжками вчити лекції. Книжок для читання в нас не було, та нігде було їх і дістати, хіба хто привозив крадькома з дому. Один ученик привіз з дому номер „Библіотека для чтенія", в котрому була повість Апулея „Золотий осел". Ми того „Осла" трохи не вивчили на-пам'ять, читаючи його по разів десять.

Була ще одна кара в училищі: то кватирні старші, котрими були ученики старшого класа. Вони дуже обижали дітей, веліли собі прислугувати, посилали в місто за дві верстві, скубли за чубп, за вуха і навіть били линійкою. Всі менші ученики повинні були їх слухати, поважати і говорити до їх—„ви"

З Богуславського училища я перейшов в Київську духовну семинарію, як мені було чотирнадцять рік. Сільські баби нарозказували мені багато дивного про Київ, а найбільше про „лева" (фонтан в

Київі на Подолі), про здорові дзвони та про давні церкви, а батько хвалив Дніпро та Лавру. Я до того часу не був ні в одному городі і їхав до Київа з напруженою фантазією, сподіваючись побачити всі ті дива. Одначе ні „лев“, ні дзвони, ні давні церкви, ні Лавра мені не сподобались. Темні старі церкви з темними закалубками та притворами, з гробницями навели на мене сум. Мене дуже вразив город з його домами та величезний Дніпро з зеленими берегами.

В семинарії було легче жити: там не було ні різок, ні паль і наука була інтересніша. Одначе старі вчителі нічого не робили, давали лекції по книжках, назначаючи нігтем, а в класі або жартували або питали в учеників лекції до самого дзвоника. Але в семинарію почали прибувати молоді вчителі; вони вчили добре, поясняли лекції і заінтересували мене до науки. Шкільні книжки були бог-зна колишні, дуже давні. Розумніші ученики тямили це і вчились для себе дома по новіших шкільних книжках, по котрим вчились в гімназіях; а для класа вчились по старих. Класичні язики тоді вже зовсім впали в семинарії. Учителі приходили в клас на старі язики за півгодини до дзвоника, а ученики сміялись з того, хто вчив латинський та грецький язик. Найпоганше стояла тоді математика,—може тим, що ченці нехтували нею і по екзаменах просто сміялись з неї перед учениками.

В семинарії трудно було доставати добрих книжок для читання. Для учеників першого класа з бібліотеки давали „Училище благочестія“, „Опыты студентовъ“ та допотопний журнал „Маякъ“. Для вищих класів давали все духовні книжки. Бувши ще в першому класі в семинарії, я в час контрактового ярмарку в Київі примітив виставлені в вікнах магазинів ілюстровані французські книжки. Мене дуже заінтересувала одна ілюстрація, де був намальований чудернацький чорт. Я зайшов в магазин і осмілився спитати про ціну. Книжка була хоч широка, але тоненька, а ціна була, як на диво, не велика: то був „Кривий біс“ Лесажа. Я купив її і за поміччю лексикончика Шмідта прочитав. Книжка

мені дуже сподобалась. З того часу я купував на ті гроші, що батько давав мені на гостинці, дешеві французські ілюстровані книжки і дома на вакації читав їх. Після „Кривого біса“ я купив „Павла та Віргінію“, „Дон-Кихота“, Шатобріянову „Аталу“, „Натчезів“, „Християнство“, „Божественну Комедію“ Данта і „Заздрість“ Євгенія Сю. „Християнство“ Шатобріяна я не міг дочитати і до половини; більше всього мене вразила „Божественна Комедія“ грандіозними та фантастичними картинами. Вже як я був в останньому богословському класі, молоді вчителі літератури позаводили маленькі бібліотечки в кожному класі на наші і на свої гроші, і я аж тоді познакомився з великоруською літературою, прочитав Пушкина й Гоголя і зразу їх зрозумів. Перший Шевченків твір, котрий мені довелося прочитати, як я був в першому класі семинарії, була „Причинна“. Батько достав у когось альманах „Ластівку“, де була надрукована Причинна“. Я прочитав її з сестрою і ми вивчили її на-пам'ять, так вона нам сподобалась.

В Києві мені довелося жити на кватирах на Подолі у дрібних урядників та міщан, коло „канави“, в самому нездоровому місці та ще в тісних кватирах. Як я був в богословському класі, на нашій кватирі пішла, неначе пошесть, гарячка. Ми всі чотирі брати послабли гарячкою і я, скінчивши курс семинарії, був такий ослаблений, що не мав сили далі вчитись, побув рік у батька, а потім був рік учителем в Богуславському духовному училищі. Сидячи дома у батька, я докінчив німецький язик і готувався до екзамена в духовну академію, в котру й перейшов, покинувши учительське місце.

В академії старі професорі були дуже погані; вони читали лекції по старих, жовтих, як пергамент, листах або імпровізірували самими фразами таку нісенітницю, що студенти перестали ходити на їх лекції і посилали по черзі по три чоловіка на лекцію. Класицизм зовсім упав, а еврейського язика ніхто вже не вчив. Зате ж були і дуже добрі професорі, а найбільше молоді, котрі щиро працювали

над наукою. Студенти жили в номерах всі на скарбовому коншті; в тих номерах вони й спали і вчились. Студентам не давали журналів з бібліотеки, вони складались і виписували всі тодішні товсті журнали, а українці виписували „Основу": Тоді був гарячий час в руській (російській) літературі: вийшов „Базаров" (sic!) Тургенева і критика на його Писарева. „Основа" дуже розворушила українські питання. Студенти були дуже цим усим заінтересовані і змаганням не було кінця. Українці пережовували свої національні та літературні питання, але стріли в великоруських студентах велику опозицію. Всі вони, окрім трьох, стояли проти права української національности та літератури. В мене з'явилась думка писати оповідання українським язиком для „Основи", але вона швидко потім перестала видаватись.

Студенти в академії працювали над наукою добре і щиро, але не над богословською. Героїчний період п'янства уже тоді минув для студентів. Правда, збирались по номерах на випивку, але я пам'ятаю тільки одного студента, що пив горілку кухлем або стаканом, инші пили вже по-людськи, чарками; було вже багато й таких, що й зовсім не пили і на випивки не ходили.

Між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, як би вона з'явилась на світ.

Після скінчення курса академії мене послали в Полтавську семинарію учителем словесности на жалування по 250 карбованців на рік. На таке жалування не можна було прожити. Я застав таку бідність учителів семинарії, що сем'я одного учителя по кілька день не мала чого обідати. Я почав готуватись до екзамена на учителя гімназії. Окрім того в Полтаві я почав писати українську повість „Дві московки". Я знав, що мені не вдержатись в духовній семинарії, як я буду писати по-українськи. Треба було з неї вийти заздалегідь. В той час виїхали

в Польщу два професора академії [1]) за начальників дирекції шкіл в повіті на Підляссі, де жив український народ. Тоді на Підляссі випроважували з шкіл польський язик і заводили великоруський. З тими професорами перейшло на службу багато моїх товаришів і приятелів киян та волинців. Я й собі попросився на місце учителя гімназії в Білу, де кругом живе український народ, де мені все-таки можна було чути українську мову і відчувати народню жизнь для своїх творів. Натомісць мене послали учителем женської гімназії в Каліш на саму пруську границу. Я заїхав в чужий край, між чужі люде. І город був гарний, і жити в йому було не дорого, і директор-поляк був для мене добрий, але я був зовсім одрізнений од України і свого народа. Я був в Калішській гімназії вчителем великоруського язика, літератури та історії й географії Росії. В той час ще всі науки в польських гімназіях викладали на польській мові, окрім тих, що мені довелося викладати; але вже була чутка, що всі науки будуть викладати на великоруській мові, як воно потім і сталося. Через рік я попросився, щоб мене перевели в Білу, але там місця не було і мене перевели на Підляссся в Седлець, в женську гімназію для греко-уніятів, себто для українців уніятського закона, хоч в тій гімназії уніяток було мало. Там я служив шість рік. На шостому році поїхав я на вакації в Київщину додому. Приїзжаю я з вакацій, а мені кажуть, що мене попечитель вже перевів на службу в Сувалки. Тими вакаціями йшла невелика реформа в гімназіях: викинули з гімназіяльного курса натуральну історію і всемирну історію. Учителів тих наук попереводили на руський (російський) язик. Один учитель мужеської гімназії, Ів..., зістався за штатом і попечитель перевів його в Сувалки; але йому схотілося доконче зістатися в Седлці. Він почав інтригувати за мое місце і знайшов собі поміч в начальниці женської гімназії та одній класній дамі, старій дівці,

[1]) Мова про Є. Крижановського та Т. Лебединцева. *С. Є.*

дочці генерала, котра була закохана в того вчителя. Вони були дуже близькі до попечителя, хотіли, щоб той учитель зістався з ними і зачали інтригувати проти мене. Начальниця була петербурзська родом і дуже близька до попечителя. То була дуже недобра, капосна та попсована людина. Я її не поважав, хоч про те нікому й слова не говорив, але вона чула те духом і вгадувала.

Приїхавши в Седлець, я зараз поїхав у Варшаву до попечителя просити, щоб він мене зоставив на старому місці. Попечитель прийняв мене коло порога, говорив сухо і незвичайно, з криком, виказав ні за що, ні про що якусь неласку, так собі з доброго дива. І директор, і начальник дирекції були добрі і шановні люде, просили за мене, одначе нічого не помогло. Попечитель тоді полаявся з начальниками дирекції, переводив з місця на місце багато вчителів, не розбираючи діла, навіть декотрих перевів на менше жалування з доброго дива і наробив багато плутанини. Я подав телеграму в Одес і дістав місце в Кишиневській гімназії.

Писати повісті я почав ще, як був на службі в Полтаві. „Основа" та „Кобзарь" Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українськи. „Кобзаря" я прочитав ще хлопцем і він мене дуже вразив своєю високою поезією та народністю в поезії. З першого погляду мені здавалося, що Шевченко записує народні пісні, а не складає свої, — така народність в його поезії. Ще як я був малим хлопцем, я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять верстов од Стеблева. Я чув, як він пробував у свого родича Варфоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили з Корсуня навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах.

Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній кватирі, не знав

батько, хоч ще до його смерти вже були надруковані в „Правді“ перші мої повісті.

Ів. Левицький.

II.

Аттестат[1].

Пред'явитель сего, учитель русского языка Кишиневской I гимназии, Статский Советник Иван Семенович Левицкий, как видно из формулярного о службе его списка, сорока семи лет, православного вероисповедания. Имеет ордена: св. Анны и св. Станислава 2 степени и св. Анны 3 степени. Жалованье получал из оклада 900 рублей за 12 нормальних уроков. Имения ни родового, ни приобретенного не имеет. Воспитывался в Киевской Духовной Семинарии и по окончании в оной полного курса наук определен на службу учителем в Богуславское духовное уездное училище № 3, тысяча восемьсот шестидесятого года, Апреля двадцать второго дня. Согласно прошению, журнальным Постановлением Правления Киевской Духовной Семинарии от 20 Сентября 1861 года уволен от должности для поступления в Киевскую Академию. По окончании в 1865 году полного курса наук в Киевской Духовной Академии со степенью Магистра Богословия, поступил на службу и определен наставником по классу словесности Полтавской Духовной Семинарии тысяча восемьдесят пятого года, Октября 9 дня. Поступил на службу в Царство Польское и назначен штатным учителем русского языка и словесности, а также истории и географии России и Польши Калишской гимназии 1866 года Апреля 20. По прошению назначен штат-

---

[1]) Атестат небіжчика Левицького в оригіналі переховується в Музеї Тарновського в Чернігові. Друкую з копії, що ласкаво уділив мені М. К. Зеров.

ным учителем Седлецкой четырехклассной женской Прогимназии 1867 года, Июня 3 дня. По определению Педагогического Совета Прогимназии назначен библиотекарем с добавочным содержанием по 50 рублей в год 1867 года, Сентября 17. За отлично-усердную службу и особые труды Всемилостивейше награжден орденом св. Анны 3 степени 1869 года, Января 17. По преобразовании Седлецкой женской прогимназии в такую же гимназию назначен в последнюю штатным учителем тех же предметов и языков 1872 г., Августа 1-го. По распоряжению Г Попечителя Варшавского Учебного Округа от 17 Июля 1873 года за № 5598 перемещен на должность штатного учителя Сувалкской женской гимназии с 1873 года Июля 1. Предложением Г. Попечителя Одесского Учебного Округа за № 4074 перемещен учителем русского языка в Кишиневскую I гимназию 1873 года, Августа 11. Указом Правительствующего Сената от 5 Декабря 1874 года за № 123 утвержден в чине Титулярного Советника по степени Магистра Киевской Духовной Академии со старшинством с 1865 года, Октября 9. Государь Император по удостоению Комитета г.г. Министров, Всемилостивейше соизволил в 21 день Декабря 1874 года пожаловать его кавалером ордена св. Станислава 2 степени. Указом Правительствующего Сената от 5 Декабря 1874 года за № 3522 произведен за выслугу лет в Коллежские Ассесоры на основании 3 ст. Высочайше утвержденных 30 Июля 1867 года правил о преимуществах чиновников русского происхождения, служащих в губерниях Царства Польского со старшинством с 1867 года, Декабря 14. Указом Правительствующего Сената от 31 Августа 1876 г. за № 102 произведен за выслугу лет в Надворные Советники со старшинством с 1871 года, Декабря 14. Указом Правительствующего Сената от 18 мая 1878 года за № 49 произведен за выслугу лет в Коллежские Советники со старшинством с 1876 года, Декабря 14. Утвержден классным наставником. Указом Правительствующего Сената от 5 Июня 1881 года за № 80 произведен за выслугу лет в Статские Советники

со старшинством с 1880 года, Декабря 14. Государь Император, по удостоению Комитета г.г. Министров, Всемилостивейше соизволил в 8 день Января 1882 года пожаловать за отлично-усердную службу и особые труды орден св. Анны 2 степени. Предложением Г. Управляющего Одесским Учебным Округом от 12 мая 1885 года за № 2053, согласно прошению, по болезни уволен от службы 1885 г., Апреля 12 дня. В походах и сражениях против неприятеля не был. В штрафах, под следствием и судом не был. В отпусках и отставке не был. Холост. В удостоверение чего и дан ему, Левицкому, сей аттестат от Кишиневской 1-ой гимназии за подписью и приложением казенной печати. Причитающийся гербовый сбор уплачен. Г. Кишинев. Апреля 26 дня 1885 года.

(Печатка).

Директор Гимназии, Действительный
Статский Советник и Кавалер *В. Соловьев.*

И. Д. Письмоводителя *М. Дога.*

III.

З листування І. С. Левицького[1]).

Листи до П. Я. Стебницького.

I.

1905 р. 24 января.

Дорогий Петро Януарьевичу!

В своїй духовниці я одписав право на дальше видання моїх повістів та оповіданнів „Обществу из-

---

[1]) Між паперами небіжчика П. Я. Стебницького знайшлося кілька листів до його од І. С. Левицького. Друкую тут з своїми увагами два з тих листів, а також

Дорогий Петре Якимовичу.

В своїй духовниці я одписав право на дальше видання моїх повістів та опо— віданнів „Обществу издания общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ". Але я був повинен ще додати на окремім листі додаток до моєї духовниці вже чисто літератур— ний оцей з якої причини: Я бачив через тісну цензуру один примірник українського перекладу біблії, і бачу, що видавець по— змінював і в мене, і в Куліша форми мо— ви по-галицький. Нехай Київ видавництво!

Лист. І. С. Левицького до П. Я. Стебницького. 1905 р. 24. І.

дания общеполезных и дешевых книг". Але я був повинен ще додати на окромнім листі додаток до моєї духовниці, вже чисто літературний, ось з якої причини: я дістав через київс(ьку) цензуру один примірник українського перекладу біблії і бачу, що видавець позмінював і в мене, і в Куліша форми мови по-галицьки. Наша Київ(ська) видавнича спілка почала видавати книжки, теж змінюючи форми і навіть слова по-галицьки, ще й ні в кого з авторів не питала дозволу, навіть в мене, хоч я й живу в самому Київі. Єфремов, побувавши в Галичині, змовився з галичанами, що видаватиме в Київі книжки з галицькими формами, дав слово, не спитавши ні в кого. Тим часом він мав дати обіцянку хіба тільки за себе, а не за усіх україн(ських) письменників [1]. І понаставляли ж вони й усім і мені — насіннє, й оповіданнє, і сей, і мені і т. д. само по собі потай од мене. Я роблю другу коректу, а вони в третій корекгі вимазують усі мої поправки, так що типографський коректор каже мені: на віщо ви поправляєте—їх, їи на йих, йіи? Вони після вас усе чисто замазують і печатають по-своєму. А потім Єфремов приносе мені книжку та й каже на моє запитання: „та що ж зробите? Діло вже зроблено". Говоре й вусом та оком не моргне, неначе сміється з мене в вічі. Це вони зробили так з своїм „Літературним Збірником" і навіть з моїм „Рибалкою"... виданим вже для народа!! В їх була вже гадка та думка завести систематично в усі свої, навіть народні, видання галицькі форми—як от: провалле, щасте, сей, ся, по-людськи, і це все для однаковости... як казав Єфремов, бо... в нас же нема академії наук,—каже він до мене. Це вони були вже ладні завести таку академію... Ото напхали б форм! Щось

і відповідь Стебницького, як характерний матеріял до біографії Левицького, як автентичний покажчик того, в які нетри фантастики і своєрідної схоластики зайшов був покійний письменник.

[1]) Певна річ, чистісінька фантазія: Єфремов ні з ким не змовлявся і ніякого слова нікому не давав.

вийшло б схоже не на теперішню російську академію наук, що викидає букву ѣ і заводе фонетику, а на Ломоносівську академію, стародавню, що всунула це ѣ, забравши його вкупі з українсько-київським язиком і зробивши його карою для школи.

Я запротестував. Вони вже божились, що більше не ставитимуть тих—сей, ся, щасте та поколінне і т. д. Але... в книжці „На вічну пам'ять Котляр(евсько)му“ знов усім вставили—сей, ся і викинули цей, ця навіть в „Гандзі“ Карпенка, котрий нікому (sic) так не писав, а потім ще й видали книжечку д. Грушевського знов таки з тим — щасте, поколінне, і... знов божились і клялись, що вже більше цього не робитимуть[1]). Але я їм вже ані кришки не йму віри... бо... вони і не думають кидатись своєї системи. В їх тільки й думки, щоб не порвати з галицьким правописом. Та ще й, на лихо, між ними є фанатики... цієї безтямної системи. За центральну українську народню живу мову й її форми—вони й не думають. Про це для їх байдуже. Вони стоять за свій принцип, щоб не розійтись з галиц(ьким) правописом, а я встоюю за форми живої центральної київської та херсонської мови. Через це вони й не схотіли друкувати моїх „Київських прохачів“. Коли вони одкаснулись од мене, то й я розриваюсь з ними і одкаснувся од їх. В спілці народ все молодий, не підготовлений ні в педагогії, ні в етнографії. Правда, що вони щиро падкують коло видання укр(аїнських) книжок, щиро люблять цю справу, але мені противні їх хитрощі, їх деспотизм, звичайний тільки в старих людях. Мене просто дурять, деякі сміються й регочуться мені в вічі, говорять нісенітницю, щоб збити мене з стежки і навернути до себе. Та ще між ними багато чернігівців[2]), що встоюють за свою мову, за те—щасте, мені, сей. Д. Грінченко знов проводе ту думку, щоб зв'язати нову укр(аїнську) письменність з старою та

[1]) Знов фантастика: звичайно, ні присягання ні обіцянок ніяких не було.

[2]) Знов фантазія: не було жадного.

з Кулішем і через те треба писати — щасте, сей, мені. А Куліш міні казав, що він пише так не по-черніговськи, а щоб був зв'язок теж з старою літературою... Але так можна дійти і до Максимовичевої правописі і... навіть до Нестора-літописця. А я по своїй вдачі не люблю усякого староття і маю потяг до живої сьогочасної мови. За мій вік, за якихсь 50 років в нас на Київщині та і в Полтавщині мова так змінилась, що за народ(ною) мовою нам треба не йти слідком, а бігти, щоб догнати її і не втікли хвилі цього змінливого моря од письменників. А наші письменники сидять по городах і вже одбиваються од живої мови та втягують вже галицькі форми: по обличчю (по обличчі), як вживають галичане польський предлож(ний) падеж (в життю, в споминанню), хватають навіть цілі польські фрази, що повлазили в галиц(ькі) книжки: старанно уникав—staranno unikal (Єфремов—„На вічну п(ам'ять) Кот(ляревсько)му). (Я сказав би—падковито одми́кував,—це чисто народній київський вираз). Галицький вплив бере в нас верх над народнім через гал(ицькі) книжки.

Через це усе я прошу вас, Петре Януарьевичу, наглядати за моїми виданнями, щоб їх видавали, як я пишу, з народніми центральними форми (sic) Київщини та Херсонщини. Коли закриють часом „Петерб(ургское) Общество", нехай воно не передає своїх прав київській спілці, а будлі-якій иншій, прим. одеській. І тоді вже ви і мої небожі напишіть заявок, щоб вони не одступали од моеї волі, показаній в духовниці.

2 лице гл(агола): даєсся, бо народ ще тільки в Черніг. г. говоре даєшся, та й годі: (в казках Рудченка 2 кн. стор. 32: „Чи ти, дочко, журисся?" В Дикарева в Вороніж. етногр збірнику, стр. 273 — „Густо дивисся, та рідко бачиш". В Записях Пор. Мартиновича, „Київ. Ст(арина)": „дивисься"). Треба печатать не мені, а міні, як в „Раді" Старицького, не сей, ся, а цей, ця. Я вислідив по богомільцях і слугах усякі підмови і знайшов, що сливе уся Полтав. г. говоре вже мині цей, ця (не вислідженний повіт Хорол. і Лубен.—і тільки), окрім незначної

смуги в погранишних з Харківщиною повітах. Так говоре народ і в Остерському повіті, і в Вороніжс. г. Мені, сей говоре тільки Черніг. г. та не вся Харківська, там де вживається форми щасте. Уся Катер(инославська) г. говоре мині, міні, цей, ця, щастя... Значиться, з 11 українських губ(ерень) (з Гроднянською, бо в Грод. г. тільки в одному гроднянському п. та в сокольськуму (sic!) живуть чорноруси і вже дзекають) та в трьох півгуберніях: Любл(инській), Седлецькій і Вороніжській, себто в 12 з половиною українських губерень вживається тільки в двох, та й то не повних, форми: мені, сей, ся, щасте. Ці форми вживаються вкупі, сполучені. Але мині заходе вже аж в Конотопський повіт, в Батурин (Казки Руд(ченка), ч. 2), а в Остерському говорять мині, цей і щасте. Як бачите, більшість така, що на яких півтори губерні не варто вважати, як на такі польські (!) форми, як хвуст (Козел. пов.), кунь, куинь (Остер. пов.), куень, пуль (галицьк(ке) піль, укр(аїнське) полів). Коло Чорнобиля і в Річицьк(ому) повіті Мінської г. рюідний (Седл. г. Соколовс. пов.), на хлебі, на олеї (Чернігов. г., північ, і Соколовс. пов. Седлец. губ.) [1]).

Далі, сами, добродію, знаете, що в Правобережній Україні говорять: мерщі, далі, хутчі, на круті горі, значніший і т. д., піду (а не пійду або пойду), викидаючи *й* для полегкости в мові. Зібрав я справки—і виходе, що й на боці цих форм більшість. Такі форми вживає уся Правобережня Україна (окрім Александрійського) пов. Херс. г., де в мене записано: „йшов по битій дорозі"). Записано це усе од людей—од Ковеля, Почаева до Ааньева (sic!). Так говорять і на Буковині (записано од ювілейних депутатів з Буковини), в Галичині за Почаевом і Радзивиловом. За Дніпром ці форми вживаються од села Довгалів на самому південному

---

[1]) Дописка збоку: „P. S. Є і між нашими спільчанами такі, що не згожуються з проводирями і просять мене писати статтю проти жуючих (sic!) мову проводирів".

кінці Прилуц(ького) п. і йдуть по-над Дніпром смугою на Миргород (село Сорочинці), на Кобеляки, Новомос(ковський) і Єкатеринослав(ський) пов. (од Ореста Ів. Левицького) і до Каховки Тавр. г. і в Вороніжчині (Ворон. етногр. Сбор. Дикарева і од поета Олекс. Коваленка). З цього числа треба виняти геть усю Черніг. губ, де говорять: на мокруй землі або на мокруой землі, і Прилуц. повіт. А ще д. Грінченко казав мені, що цієї форми не треба вживати, бо на її боці випаде меншість! Мене просто таки бере досада, що й в „Трудах Экспедиции в Юго-западный край“ Чубинського нема й сліду в записях цих форм мови „юго-западного края!!“ Записували люде вже під впливом книжним і прогавронили... Це справді були якісь герої Кулішевої „Сірої Кобили“... Через це я постановив собі писаті (sic!) на далі так, як говорять в нас на Правобережній Україні, бо наші форми найновіші. А я боюсь, щоб наша книжна мова не швидко постарілась. Коли в нас постановлено писати живою народ(ною) мовою, то й треба писати так, як говорять, а не вигадувати і вносити в книги таких галиц(ьких) форм, як вносе наша київська спілка: оповіданнь (оповіданнів) по обличчю, на обличчю, (по обличчі—предлож(ний) п(адеж) місця), по тижню, по одному дню, — це по з дат(ельним) п(адежом) значе—час, время).

Дописуючи цей лист, я одібрав Ваш лист і вирізку за біблію. Цю звістку я вже читав. Її передрукував „Кіевлянинъ“!! Спасибі Вам і за лист, і за поздоровлення з юбілеєм. Ви й не опізнились ще, бо я ще й досі дістаю листи й адреси з поздоровліннями. Оце позавчора дістав я адрес з Городенки, повітов(ого) міста в Галичині. Це вже 70-й адрес! Телеграм дістав 72 і листів та карточок з 15. Це ні я, ні мої знаймі (sic)—не сподівались... Окрім того ще були приносини (килим, скатерки, рушники, вази з кустарної полт(авської) школи). Мій стеблівській брат заслаб і виходе в заштат, через це не може нічого зробити. Зробе це д. Чикаленко через Кононівських дядьків, що були на юбілеї і читали міні адрес, і другий добродій через молодого Риль-

ського.. Тоді пришлемо Вам бомагу. Спасибі за лист! Київ.

З щирим поважанням зістаюсь

Іван Нечуй-Левицький

Отак мене титулували на юбілеї, так і підписуйте мене на моїх книжках, бо Левицьких в літературі аж три.

P. S. От добре, що згадав. В половині января я подав цензорові свій II том, „Старосвітські б(атюшки) та м(атушки)“, додавши до його ще й „Бурлачку“ (третє видання). Цензор Сидоров був такий ласкавий, що обіцяв вислать в „Гл(авное) У(правление) по делам п(ечати)“ на другий день, бо це вже III видання, і сказав мені, чи не маю я такого знайомого в Петербурзі, щоб навідувавсь в Гл. Управл. та „подталкивал чиновников“, себ-то нагадував. Будьте ласкаві, скажіть Лотоцькому, нехай при нагоді заходе та нагадує, або й сами при нагоді забігайте та нагадуйте. Мардарьев теж обіцяв другого дня одіслати в Гл. У. Спілка не друкуватиме мені через те, що не схоче приставляти й: йіх, йіі, бо... бо в Галичині цього не роблять, а я хочу друкувати повною фонетикою, як Ви видали І-й том. Та я й не дам Спілці: пожує, перехитрить мене. Коцюбинський дав їм печатати „Дубове листя“, а вона в Київі переробила йому на „Дубове листє“. Теперички він друкує II том „Дубового листя“ вже в себе в Чернігові, боїться давати Спілці: і добре робе! Спілка вже згоджувалась, щоб один, 1-й т(ом) надрукувати (sic!) по-моєму, а 2-й по-своєму Я не згодивсь. Друкуватиму сам. Цур їм, пек їм! [1]).

Нечуй-Левицький.

---

[1]) Остання тирада про „Спілку“ (в-во „Вік“)—якась суцільна фантастика. Не можна дорозумітись навіть, які реальні події дали до неї привід. За „Дубове листє“ „Вік“ ані трохи не винен, бо видавав його сам Коцюбинський вкупі з Грінченком та Чернявським;

P. S. В мене в хаті тепер ніби музей: 20 чудових папок з адресами, портрет Шевченків в чудовій срібній оправі, срібний вінок, килим, вази, скатерть, рушники. За день до нового року привезли мені з літер.-арт. клуба два здорові пакунки „лаврів“ і я заклав ними фортеп'ян, стіл, стільці в кутку. Три дні потім зранку до 11 години вечора без перестанку ходили до мене дивитись та переглядати і... надокучили і втомили мене. І ще й досі так через день .. приходять дивитись та читати адреси та оглядати приносини, бо... справді вони дуже гарні. Трохи це все мені... надокучає. Воно то й честь, але клопоту доволі.

Ів. Нечуй-Левицький [1]).

2.

1905 року, 20 апреля.

Високоповажний Петре Януарьєвичу!

Подав я в цензуру свій 1-й том і „Київські прохачі“ в додаток до IV тома. В Київі цензор сказав мені, що це усе зараз одішлють в Глав. Упр. по ділам печати. Але там воно, надісь, залежиться. Будьте ласкаві, навідайтесь в Глав. Упр. або попросіть Лотоцького, щоб навідавсь і попросив не

II-го тому „Дубового листя“ не було зовсім, а коли Коцюбинський з Чернявським випустили альманах „З потоку життя“ (1905), то й на їх Левицький напався за правопис так само, як попереду на зненависну „Спілку“. Про те, щоб друкувати „по-моєму“ і „по-своєму“, звісно, і мови не було, як не було взагалі ніяких видавничих розмов з Іваном Семеновичем після інциденту з виданням „Рибалки Панаса Крутя“ 1903 року,

[1]) Після цього підпису на чистому місці П. Я. Стебницький поробив оливцем свої замітки, що, видимо, стали за матеріял до надрукованої далі його відповіди з 8 травня.

задержувати довго, бо вже напечатали половину II-го тома—„Старосвітських батюшок та матушок“, і оповістки за ці три томи вже розіслані і „подписка“ почалась на три томи.

Я двічі просив спілку „Вік“ надрукувати ці три томи так, як Ви видали мій 1-й том: повною фонетикою з приставкою й і з правобережніми формами мови. Єфремов двічі зрікся—і я більше вже не просив. Та й ґрошей в спілці, як я довідавсь стороною, катма. Бо вона винна в типографію Барського 5000 р., а книжки йдуть не бозна-як. Тепер в нас в Київі заснувалась друга українська видавнича спілка — без йменння: це гадячанин Череповський, прикажчик Ідзиковського, з товаришами-прикажчиками, що сплатили книгарню Всеволода Попова (на Фундуклеевскій) та управляющий типографії Ів. Чоколова (де друкуються мої книжки) Клименко і т. д. Ця спілка купила в мене три томи й оповідання „Старі гультяї“ (для народа) і видаватиме чи поправобережньому, чи по лівобережньому — як хто схоче. Вона хоче купить і видавать і V т. („Хмари“), і VI т. (колись 1-й)—„Маруся Богуславка“, „На Кожумяках“ і т. д. Само по собі, що я ладен продати їй й ці томи, бо „Вік“ при своєму напрямку — галицько-черніговському в правописі й формах—ні за що в світі не згодиться видавати їх. Мене вже „сключила“ ця химерна „академія наук“, як вона зве себе. Карпенко-Карий казав мені, що не дасть їй друкувати нічого, бо вона в „Гандзі“, і в „Хазяїнові“, і скрізь позміняла йому цей, оце на сей отсе і т. д на галицький лад. Кримський тепер сам видає свої утвори. Коцюбинський одкаснувсь. Одним словом, ця „академія“ вже заздалегідь порозганяла українців і, певно, зістанеться тільки з галицькими письменниками та сама з собою. Цей „Вік“ щось трохи скинувсь на парижську скарбову французську академію штук та штучности, куди ніяк не могли попасти в спілці сучасні письменники, як от Золя, Доде, брати Гонкури, Анатоль Франс і т. д. і проти неї Гонкури завели свою приватну, нескарбову академію наук Як я довідавсь стороною, „Вік“ і

досі не покинув потягу — видавати на Україні книжки з галицькими формами — сей, отсе, насінне і т. д., щоб з'єднати усіх письменників, завести загальні форми на... галицький спосіб, а не на український народній.

Оце недавно вони випустили 5 книжечок для народа („300 пісень“, „Про херсонські заробітки“, „Виборець“ і т д.) теж з галицькими формами — сей, ся, сю, се, і з галицькими ребусами: б'ете, сім'ї, подвір'ї. (Хлопці на селі читають їх: бете, мені (?), сімі, подвірі! і само по собі не розуміють). Спілка (хоче?) просто таки завести, коли не тепер, то потім для усієї України це(й) архаїчний спосіб писання, що вже вимер на Україні. Як я Вам писав сей, сю, насінне, мені тільки зісталось в 12 повітах Черніг. губ. та в кількох Харківської, та й годі.

В Італії, в Германії, де книжні мови стали вже сливе мертвими, а народня мова вже багато пішла новішою своєю, не книжною стежкою, — там письменники пишуть ще книжною мовою. Але для народа скрізь видаються книжки — венеціянською та неаполітанською мовою, в Германії на саксонському, познанському й швабському mundar-ті (sic!). Так воно й треба. В нас, на Україні, виходе навиворіт, навпаки: письменники пишуть живою українською мовою, як от Карпенко, Коцюбинський, Кримський, Кропивницький, я (цей, цю, міні), а „Вік“ видає для народа з стародавніми формами мови. І д. Грінченко любе те староття, і Єфремов розпинається за його... Даю я в селі ці книжечки селянам. Старіші швидко догадуються, що то таке — сей, сю, сі, отсе, а хлопчаки з школярів зовсім не розуміють: кажуть, хто його зна, що то таке — сі, сю, се. Окрім того, ці форми та ребуси з апострофами зовсім збивають їх з пантелику. Питаю в хлопців — що то таке: „на сім місці?“ А хлопець каже: „це семеро місць“. „А що то таке — „на сій землі?“ А він каже: „то треба насіять землі“. Виходе, що спілчині книжечки теж каламутять мисль в хлопців, як в „Причепі“ каламутили Якимцеві Лемішковському мислі усякі слова — як Коноб, Моав, Амалик, а поті(м) — авца з

одрубаним хвостом. Стара історія... Але чи це-ж педагогично?!

Як я оце передививсь, видані книжечки „Обществом издания об. малор. книжок" печатае усі книжечки з старими помершими формами — так, як і „Вік". Це все негодяще для народа й непедагогичне. В нас цю провину скидають на однодума з „Віком" Лотоцького Дізнайтесь, чи то він робе коректуру? Як він, то давайте цю роботу комусь иншому, щоб ставив живі форми — цей, ця, оце, мині або міні. А коли це есть напрямок товариства, усього Общества, то внесіть внесок в „Общество", щоб видавало книжечки з живими сьогочасними формами, а не мертвими. Це я говору (sic!) не тільки сам од себе... Одна в нас інституція (після „Ради" д. Старицького) „Київська Старина" ще держиться живих народніх форм.

Я оце таки обрушусь статею в „Київ. С(тарині)" на „Вік" за її (sic!) непедагогичний напрямок. Але доведеться зачепити й „Петерб. Общество". Коли це в Вас там діло однієї особи, то змініть цю особу в коректурі або оце видайте хоч одну книжечку з цей, ця, мині, щоб я міг сказати, що „Общество", мов „измѣнило направленіе". В наших—це очевидячки—змова, заговор, і вони, де тільки можна, будуть проводити свое, як проводили в Київі в нас під носом. Будьте ласкаві, зробіть швиденько і дайте мені знати. Не хочеться кидатись на ваше „Обществ(о)", яке може ні сном, ні духом за це... й не знае.

Щиро поважаючий Вас

Іван Нечуй-Левицький.

Київ.

P. S. Усі книги старих авторів треба видавати так, як вони писали, але для народа їх форми треба зміняти по живій народній мові, щоб не морочити селян. В Германії переробляють Шиллера, Віланда на народню мову. Те-ж треба робить і з

Вовчком, Кулішем і т. д., зміняти старе сей, сю на цей, цю, міні. Петербурзські українці, певно, живучи далеко, одбились од живої народньої мови.

3.

Відповідь П. Я. Стебницького [1]).

8 травня 1905 р.
Миллiонная д. 29, кв. 27.

Дорогий Іване Семеновичу!

Я дуже винен перед Вами. Ще три місяці тому розпочав відповідь на Вашого першого листа, та так і не довів до кінця: під той час мені було дуже скрутно, — багато було роботи по Товариству, тощо,—а далі якось розбились думки і стало трудно приступити вдруге до початого листа. Тепер Ви знов ставите перед мене ті самі питання — і треба нарешті їх обговорити, бо вони в Вашій постановці дуже важні і глибоко зв'язані з інтересами всеї літератури. Не легко мені спорити з Вами, бо я—лиш звичайний український інтелігент, читач, а не письменник. Але я вважаю за обов'язок висловити Вам всі свої думки й сумніви, щоб, принаймні, як не переконати Вас, то показати, що було-б, може, необережно рішати ці питання так круто, як це робите Ви...

Ви виставляєте два основних принципа, яким, по Вашій думці, повинні коритись всі українські письменники і всі видавці їх творів, щоб зберегти чисту центральну народню мову, яка живе в Правобережній Україні і переважно в Київщині. Перший принцип — це що літератори повинні вживати ви-

---

[1]) Відповідь Стебницького беру з брульону, що переховався між його паперами. Зверху рукою автора дописка: „Переписано ще раз і трохи зм'якшено в тоні".

ключно правобережні вирази, форми і навіть вимову, закріпляючи її з запомогою фонетичної правописі; за всіма відмінами правобережної мови літератори повинні слідкувати і, коли треба, „бігцем бігти“ за народом, аби задержати в літературній мові її одностайність з центральною народньою. Другий принцип—щоб видавці до найменшої дрібниці видержували правопись авторів, бо та правопись як-раз відповідає формам центральної мови...

Не гнівайтеся, Іване Семеновичу, але мені здається, що в тих двох принципах криються дві великі, основні хиби. Перша та, що, виходячи з бажання одної центральної літературної української мови, Ви показуєте такий шлях, котрий як раз веде зовсім у протилежний бік—до десятьох мов, літератур і правописів, бо кожний автор буде віддавати перевагу своїй мові з усіма її одмінами і буде вимагати, щоб іменно ті його одміни були поставлені підвалиною центральної мови. Друга хиба — це що Ви, виступаючи проти деспотизму прихильників галицької мови, виставляєте другий деспотизм—київський, зміцнений деспотизмом авторським... І то в такій делікатній справі, як література, котра перш усього є ворогом всякого деспотизму...

Нема спору, що дуже важно, щоб у нас росла і розвивалася центральна літературна мова, і що найкращий матеріял для неї—це елемент тої живої народньої мови, котрою говорить більшість українців. Але-ж літературна мова виробляється не народом, а літераторами,—і проти цього нічого не можна поробити. А літераторам дає матеріял та частина народу, серед якої вони живуть або яку найкраще знають; до того примішуються елементи зверхні, наносні,—чи з всесвітньої літератури, чи з сусідніх та більш-менш рідних мов та літератур,—і от, на ґрунті того всього матеріялу, перетвореного розумом, почуттям і смаком автора, виробляється літературна мова, яка врешті потроху вбірає в себе найпотрібніші і найкращі елементи усіх частин народу і через те робиться справді одною центральною для всеї його території. Хоч це буває найчастіше, але зовсім

не обов'язково, щоб головною основою тої центральної мови була мова більшости народу: це все залежить від багатьох умов, які висувають ту або иншу частину народу на першорядне, провідне місце, а не мало і від того, звідки з'являються ті таланти-письменники, котрих творчість переробить сік квіток народньої мови в мед літературної. Таким шляхом ішли всі літератури, таким мусить іти й наша. В її основу лягла мова лівобережна — мова Котляревського та Квітки; на всесвітню вишину її підніс правобережник Тарас — і через те перевагу в ній взяв елемент правобережний; але не можна відкидати і инших, краєвих елементів мови; не можна, наприклад, заплющити очі, щоб не бачити такої красоти, як Стефаник з його покутським діялектом, котрий може й не ввійде в значній мірі в склад загальної літературної мови, але мусить в більшій або менший мірі на неї вплинути. Врешті—коли Ви признаєте, що літературна мова повинна бути одна, центральна—то мусите признати, що така центральна мова, хоч-би вона й складалася переважно з елементів живої мови більшости, — все-ж таки природнім процесом свого розвою, потроху одійде од місцевих мов,—од одної більше, од другої менше,—і од усіх однаково далеко своєю культурною частиною, позиченою у сусідів. Це доля всякої літератури і мови, котра не хоче зостатись на ступні чисто етнографичного матеріялу...

А Ваш шлях веде як раз до замкнутого кола чистої етнографії та ще виключно київської... Чи можна-ж вимагати од письменників, щоб вони осілися десь в Київщині і користались лиш мовою київських селян? Або щоб вони не сміли вживати такого або иншого народнього слова, аж доки не знайдуть його в творах письменника з Київщини родом? Чи це не значить заморозити, обмертвити мову і її розвій? Ви нападаєтесь на форми, що заводять в своїх виданнях київські молоді літератори, що мають нахил до галицької мови. Я не обстоюю їх новин, з деякими цілком не згоджуюсь,—вважаю, наприклад, за прикру помилку з їх боку—той пере-

хід на польські укінчення: „листе“, „насінне“. Але ці помилки краще усувати полемикою та доводами, щоб справедливі погляди взяли перевагу не лиш в особистім спорі по данному приватному випадку, але й для всього суспільства зробились виходною точкою й основою думки. Тоді й буде видно, що в протилежних поглядах справедливе, що хибне, що має загальне значіння, а що — дрібниця, не варта суперечки...

Отже в Ваших нападках есть, на мою думку, і хиби, і дрібниці, а Ви все те залічуете до гурту, як непорушні закони... Чи нам-же можна тепер думати про які закони? Ми ще не маємо святого письма, не маємо словаря, не маємо граматики,—все те ще треба здобувати; наша література, завдяки виїмковим обставинам, ледве-ледве вийшла з першої стадії свого розвою,—а ми вже будемо давати приписи та накладати кари на тих, хто їх не виконуе? Не можна, по моєму, ставити літературі та мові ніяких законів, бо вона їх сама виробляє. Не можна особливо тепер, бо треба попереду здобути ті умови, без яких література все буде пів-мертва—волю нашому слову. Не можна нарешті ставити таких законів, які сами в собі мають зречення закону, бо збудовані на хиткому, змінчивому ґрунті. А Ваші закони як-раз такі, бо Ви виходите з завдання—„бігцем доганяти“ живу народню мову. От що виходить, наприклад, з такого завдання. Ви радите, замісць—„старанно уникав“ писати „падковито одмикував“, як говорять в Київщині. Я не буду вже говорити, що я сам з Київщини, але не чув ніколи ні того, ні другого слова; нехай це через те, що я більше жив в городі, ніж в селі і що нарешті знаю нашу мову більше з книжок, ніж з життя. Але-ж коли такі слова вживаються більшістю нашого люду, то повинні-ж вони, я думаю, відбитись в творах наших літераторів? І от—шукаючи в словарі Уманця і Спілки тих виразів, я зовсім не знахожу слова „падковито“, а замісць „одмикував“ знахожу „одникував“—і то з цитатою з Ваших-же творів. Значить, слово „падковито“ певне з'явилося

лиш недавно або вживається в одному куточку Київщини, а слово „одмикував“ колись Ви сами висловляли й писали инакше, ніж тепер хочете заповісти иншим... А може воно в де-яких селах має тепер вже третю форму?

Цей приклад не одинокий. Ви кажете, що треба писати „мерщі“, „по круті горі“, бо тепер вся Київщина так говорить. А в 1887 році Ви писали „мерщій“, „на самій горі“, „по ясно освіченій улиці“ („Маруся Богуславка“, стор. 68-69). Тобто, тоді в Київщині говорили инакше, ніж тепер? А як говорять тепер: „скорі“ чи „скорій“? Мабуть, що „скорій“?

З наведених прикладів, мені здається, можна зробити такі виводи. Перше,--що літературна мова, як я вже говорив вище, не може і не повинна „бігцем бігти“ за дрібними відмінами живої народньої мови, бо одне і те саме слово, одна і та сама форма— в одній місцевості можуть відмінитись в один бік, а в другій—зовсім в инший; бо коли ми примусимо літературу прийняти такий фонетично-етнографичний вигляд, то нам, читачам, доведеться „бігцем бігти“ за новими виданнями давно відомих нам творів, так як тепер гімназисти бігають за новими виданнями учебників арифметики: тоді тільки в новому виданню можна буде сподіватись знайти певну народню сучасну форму, певну вимову, — та й то хто його знає, чи можна буде приймати ті форми за певні, бо для того кожна з них повинна буде мати в примітці дату і статистику її вживання.. Я думаю, Ви згодитесь, що таких вимогів література собі ставити не повинна...

Другий вивод—це що в позиченнях з живої народньої мови треба добре розбірати, що належить до основних елементів мови, а що-до вимови. Коли стати на цю точку, то одразу відпадає значна частина тих труднощів та сумнівів, які викликали оце взаїмне непорозуміння межи старшою і молодшою верствою українських літераторів; тоді буде ясніше і завдання літератури в її відносинах до живої народньої мови. Це завдання можна формулувати так: літератор повинен пильно слідити за

живою мовою, щоб не опускати відміни в її формах; що до вимови, то ця справа має другорядне значіння і її треба полишити спеціялістам етнографам, не ганяючись за достометним запровадженням в правопись всякої місцевої дрібниці, того хиткого, невловимого коливання звуків мови, що як хвильки розходяться з одного кінця народнього фонетичного моря до другого, міняючи обличчя мови часто так, що в двох кінцях вона сама на себе не схожа...

Одна центральна літературна мова повинна мати одну центральну правопись, в якій відіб'ються всі основні закони фонетики нашої мови,—а що-до мілійонів дрібних фонетичних відмін, то вони повинні оступитись перед етимологичними формами. Ви скажете, що ті дрібні відміни вимови помалу переходять в відміни форм? Так,—але це робиться не що-дня, а може сотнями літ, і через те літературна мова буде при показаних рамках більш сталою, охопить собою всі народні елементи і близше відповідатиме їм як в часі, так і в простороні. Ви скажете, що ми маємо фонетичну систему правописі, а через те мусимо додержувати всіх найдрібніших одмін вимови, бо при цій системі нема ріжниці межи формами мови і її вимовою? А мені здається, що так розуміти фонетичну систему було б помилкою, і найкращий доказ цьому те, що сам творець української правописі, Куліш, не провадив своеї системи абсолютно, а де в чому підлягав і законам історичної етимології. Зовсім без етимології нам обійтись не можна, бо инакше ми збудуєм замісць літератури нову вавилонську башту і перестанем один одного розуміти; без етимології не може бути центральної літературної мови

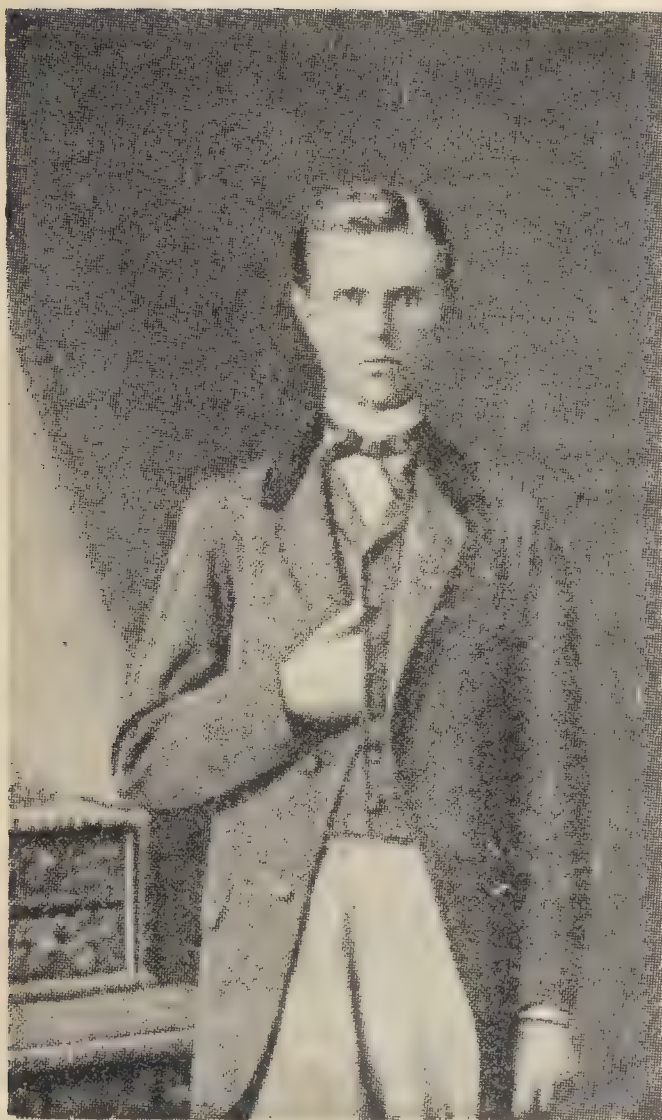
Як же розібрати, де форми, а де вимова, де має своє право фонетика, а де вона мусить оступитись перед етимологією?—От тут і заковика. При нормальнім життю народа і літератури такі питання розв'язуються наукою, яка й сама причиняється до розвою літературної мови. Наше життя не нормальне і через те наша наука забилась в куток по-за межами національного осередку; через те ця наука,

рішаючи наведені вище питання, де коли робить і помилки, бо оперує переважно над місцевим лексичним і фонетичним матеріялом, а не над усею мовою в її цілості... У нас же—на Вкраїні—кожен літератор силою річей мусить бути і філологом, сам для себе рішаючи всі сумнівні та спорні питання. В цім наше горе і збудемось ми його лиш тоді, коли справді здобудем волю для української школи, науки й освіти... Одним словом—тоді, коли, як казали Вам кияне—ми матимемо свою Академію... До того ж часу, нічого робити, треба якось рішати питання самим,—але тим обережніше повинні бути рішення і тим більше терпливими ми повинні бути до чужих думок.

З того, що я по змозі висловив, Ви бачите, дорогий Іване Семеновичу, що я, не в усьому поділяючи погляди київської видавничої спілки, ніяк не можу цілком погодитись і з Вашим відношенням до тих поглядів, а ту анафему, яку Ви накладаєте на всякі одміни в правописній формі проти звуків київської мови, вважаю за велику і шкодливу хибу. З цього ясно і те, як я дивлюсь на окремі приклади, наведені в Ваших листах—про те, як треба і як не треба писати. Ось я ще перегляну ті приклади—і з Вашою власною запомогою доведу, що Вашого присуду про них не можна вважати за конечний.

„Листе“ і „щасте“- тут кияне, здається, занадти збочили на захід і варто б їм довести, що вони помиляються.

„Мені“—це етимологична форма старої мови, як і „сей“; здавалось би, що при такім правописі можна вимовляти, як хто звик, хоч і „мині“ або „цей“. Що селяне не розуміють такої правописі і з виразом „на сій землі“, „на сім місці“ виходять каламбури, то це, на мою думку, не доказ, бо при теперішньому рівні селянської освіти і при віддаленню селян від української книжки, можуть бути і ще гірші непорозуміння; не можна ручитись, що, наприклад, на вираз „а цю собаку“ який небудь селянин з Київщини не відповість каламбуром: „у нас так не собак, а свиней відганяють—а-цю!“ Що ж це

Нечуй-Левицький
(1869 р.).

докаже?—Але й справді питання про правопис „мені“ і „сей“ сумнівне і його варто раз'яснити і порішити серйозною науковою полемикою...

„Мерщій“—це етимологична форма, котру ніхто не заважає вимовляти „мерщі“. Так само і „на круті горі“. Я вже нагадував Вам приклади з Ваших творів, де Ви писали етимологично, хоч мова і тоді була та сама. Нікому нічого не шкодить і правопись „значнійший“.

„По обличчю“, „Оповідань“—мабуть це знов Київська помилка—і варто це довести в полемичній статті.

„Дивишся“, „даєшся“—я стояв би за етимологію, бо ця правопись не заважає вимовляти „дивисся“, „даєсся“. Адже в 3-му лиці тої ж форми Ви сами пишете етимологично: „дивиться“, „значиться“ (хоч в „Раді“ колись писали фонетично—„дивитця“). Чом же не держатись одного принципа?

„Йіх“, „йій“... Ви тільки з 90-х років почали вживати йотировані форми В „Повістях“ 1874 року, в „Раді“, в окремих виданнях Ваших творів 1886-1887 р.р.—скрізь стоїть „іх“, „ії“. Ні мова, ні вимова з тих часів не змінилась—і, значить, річ лиш в тім, якої краще держатись правописі для одної і тої-ж комбінації звуків. Писали й ми в перших виданнях нашого Товариства—„йіх“, „йій“ (навіть „йійи“, бо чому ж, справді, при однакових умовах ображати друге „и“, не приставляючи до нього тої йоти?!) Але практикою дійшли до погляду, що це „й“ треба лишити лиш при „о“ („йому“), бо врешті воно зовсім зайве: і без нього вимовити инакше не можна, а з ним книжки виходять страшенно перісті. Отже тут симпатія до Галичан зовсім не впливала.

„Сім'я“, „б'ете“—і мені не дуже подобаються ці „галицькі ребуси“, як Ви їх звете. Але ж це треба добре розміркувать—яку установити правопись. Писати „ъ“ в середині? А як у нас буде Кулішівка, то тоді як? Писати зовсім без нічого, так як Ви писали в виданнях 1886-1887 років—„сімя“, „бете“ (може цих слів власне там і нема, але я добре пам'ятаю „мясо“, „пяний“)? Чи буде ж цей спосіб більше

зрозумілий для селян і чи не будуть вони читати з російською вимовою: „сімя"—„сímя"? Це треба обсудити.

До сумнівних способів правописі я додав би ще й Ваш „ь" в словах „сьміх", „сьвітло", хоч так само пишуть і галичане. На мене така пересада в фонетичнім виразі всіх тонкощів вимови робить враження якоїсь манірности. Нехай би собі стояло—„сміх", „світло"—бо однаково сам язик при вимові зм'якшить те „с" в „сь".

Буде вже тих прикладів. Для мене зовсім ясно, що закони нашої правописі ще не вироблені і що це мусить зробити українська філологія, для якої наші теперешні сумніви та суперечки будуть колись матеріялом. Як би ми мали в себе волю для української науки й літератури, то може б' давно вже все було вияснене і порішене; а тепер нема чого дивуватись, що наші літератори заглядаються в той бік, де та воля зконкретизувалась. Треба їм показувати їх помилки, але ще краще—вплинути на галицьких вчених, щоб змінився сам первообраз тих помилок, бо все ж таки треба, щоб була одна правопись, як і одна мова. Через те полемичні статті по спорним питанням дуже потрібні і я з великою цікавістю буду чекати Вашої статті в „Київській Старині".

Перехожу тепер до найбільш лоскотливого предмету—до Вашого запитання про мову і правопись в виданнях петербурзського Товариства. Як Ви вже бачите з мого листа, коли есть в наших виданнях які помилки, то в них винні не кияне і навіть не Лотоцький. Коректура лежить на нас двох,—тоб-то, так само винуватий і я, та ще й зовсім свідомо, бо завожу таку правопись, яка мені сьогодні здається найбільш певною. Виходимо ми з тої думки, що видавниче Товариство повинно в своїх виданнях мати якусь одну правопись, бо коли держатись в кожнім виданні правописі автора, то заведеться така каша, що не то селяне, але й академики нічого не розберуть: один автор пише так, другий инакше, третій зовсім не вміє писати. Вибрати чийсь один зразок

і по ньому вести всі видання—не можна, бо то буде правопись не української мови, а д. Грінченка, Коваленка, Чикаленка і т. д Зоставався один вихід—вживати найбільш певну і найширше розповсюджену правопись без її крайностів місцевого характеру. Це—спосіб не науковий, еклектичний, але в наш час, як мені здається, иншого немає.

І от—тепер Ви, Іване Семеновичу, хочете примусити Товариство вживати при виданні Ваших творів—Вашу нинішню правопись з усіма її подробицями. Ви, як пишете, завели цю умову в Вашу духовницю, а до того ще накладаете на Товариство обов'язок, коли б воно було закрите, не передавати своїх прав тим видавцям, котрі пишуть незгідно з Вашою думкою.

Вибачте мені, дорогий Іване Семеновичу, але це Ви, по моему, не добре робите—і доказом того для мене Ваші власні листи. Ви сами кажете, що народня мова швидко міняеться, так що за нею треба „бігцем бігти". І Ви ж сами хочете духовницею на віки-вічні закріпити в виданнях Ваших творів ту правопись, яку Ви тепер, на підставі сучасної живої фонетики, признаете за найбільш відповідну? Тобто, українська філологія буде йти своїм шляхом, установить граматику мови, видасть словарі з певними формами, з науковою правописею; вся література стане на міцні наукові підвалини,—а видавці творів Нечуя будуть як ланцюгом приковані до його правописі 1905 року?! Невже це бажано? Чи це ж не матиме вигляду якогось химерного старовірства з „сугубою аллілуею" та „Ісусом"? Хіба ж не ясно, оскільки таке старовірство буде колись шкодливе і для літератури—і навіть для Вашого йменя?

Ні, Іване Семеновичу,—тепер ставте для Ваших видань які хочете умови, полемизуйте печатно з тими, хто, по Вашому, „не право пише",—але на далі, на будучий час—ніяких вічних обов'язків накладати на Ваших видавців Ви не повинні, бо те, що сьогодні—„право", завтра вже може зробитись „ересью". Не бійтесь,—аби українська наука стала

на ноги, вона сама відкине все зайве, непевне, шкодливе; вона вичистить мову і установить правопись; вона буде найкращим сторожем над будучими виданнями Ваших творів і не дозволить нічого, що мало б попсувати чистоту Вашої мови. Але ж вона і осудить ті непевности, яких будуть змушені держатись Ваші видавці, коли Ви їм нав'яжете Вашу сьогоднішню правопись...

Все це я говорю, Іване Семеновичу, виключно од себе, майте це на увазі. Ні з ким я не радився і в Правлінні Товариства цього питання не підносив. Отже прошу Вас сповістити мене, чи зостаєтеся Ви при своїй думці що-до духовниці. Коли зостаєтеся, то тоді я доведу це до відомости Правління, котре, я певний, прийме всі Ваші умови без всякого перекору... Але... на мою думку, це буде велика шкода для колишніх видань Товариства...

Ще раз прошу Вас вибачити мені і не гніватись за щиро і отверто висловлені думки,—може де в занадто гострій формі. Цеї отвертости вимагала моя глибока пошана до Вас особисто та любов до нашої літератури і її інтересів; а те, що споритись довелось не з ким, як з одним з велетнів тої літератури, мимоволі надало моему листу більш запалу, ніж може я хотів...

Бувайте здоровенькі. Нетерпляче чекаю Вашої відповіді—чи в листі, чи в „Київській Старині".

Щиро прихильний до вас

П. Стебницький.

P. S. Справки в цензурі ще не вдалось зробити.

Листовна полемика поміж І. С. Левицьким та П. Я. Стебницьким на цьому не скінчилася, але дальший її зміст нічого нового не дае. Хіба одна характерна несподіванка. У своїй відповіді з 8 вересня Левицький, ще раз і дуже широко виложивши свої жалі та нарікання, кінчае так: „Це не Ви сами писали лист. Я бачу по стилю. Початок і кінець

ваш Решта—не ваша. Це лист або Лотоцького й його київського кружка, що мене бойкотує... задумав зробить літературний coup d'êtat й бойкотирує (sic!) наших письменників, цих шість чи п'ять душ намовлені галичанами. Ви пишете, прикриваючи й заступаючись за його". „Сумно мені було читати Вашого листа,—одписує Стебницький 25 вересня,—так сумно, що довго не хтілося навіть відповідати Вам. Ваше підозріння, що моєю рукою пишуть другі, що я висловляю чужі думки, а сам брешу, що вони мої—так принижує і мене, і Вас, що тільки моя давня глибока пошана до Вас могла переважити мою образу". Левицький, в листі з 20 грудня, перепросив свого кореспондента („я писав до Вас трохи з жартом, як до близького чоловіка. Вибачайте мені на цей раз"), але, звичайно, од своїх думок не одкинувся. Трохи згодом почалися й нещасливі його виступи вже друком: „Сьогочасна часописна мова на Україні" („Україна", 1907, кн. I—III), „Криве дзеркало української мови" („Нові повісті й оповідання", т. VIII, Київ, 1911), „Грамматика Українського язика", ч. I, Київ, 1914 і „Грамматика української мови", ч II, Київ, 1914.

С. Є.

IV.

Бібліографічний покажчик[1]).

I. Твори I. С. Левицького-Нечуя.

1868 рік:

Дві московки. Повість И. Нечуя. „Правда“, ч. 8—11.
Гориславська ніч або Рибалка Панас Круть. Повість И. Нечуя. „Правда“, ч. 23—26.
Світогляд українського народа в прикладі до сьогочасности И. Нечуя. „Правда“, ч. 35—47.
Рецензії И. Нечуя на: 1) Мотря Кочубеївна, др. в 5 годинах М. Онука, і 2) Послідній кошовий запорожський Д. Старицького. „Правда“, ч. 29—32.

1869 рік:

Гориславська ніч або Рибалка Панас Круть. Оповідання И. Нечуя. Львів, 1869, ст. 67 in 16⁰.
Причепа. Картини з волинської України И. Нечуя. „Правда“, ч. 12—47.

---

[1]) До цього покажчика я використав матеріял небіжчика Михайла Комарова, присланий р. 1903-го, на 35-літній ювилей Левицького. Тоді матеріял цей не був надрукований.

Покажчик не повний: жадного перевидання старих творів, що виходили разом з повним зібранням творів Левицького („Повісті й оповідання“), починаючи з 1899 р. —я не брав до покажчика, щоб занадто його не збільшувати.

1871 рік:

Повість про те, як мужик харчував двох генералів Салтиковське оповідання. Переклад И. Нечуя. „Правда", ч. 5. Передкруковано в книжці „Руска читанка" О. Партицькою. Львів, 1871, стор. 14—18.

Останні часи Річи Посполитої. За Костомаровим написав И. Нечуй. „Правда", ч. 3—6.

1872 рік:

Повісти И. Нечуя. Т. І. Накладом автора. Львів, стор. 542 in 16⁰. [Слівце од видавництва. Дві московки. Рибалка Панас Круть. Причепа].

Мандрівка на українське Підлясся. И. Нечуя. „Правда", ч. 7—9.

1873 рік:

Запорозці. Казка И. Нечуя. „Правда", ч. 11—13. Окроме: у Львові, стр. 24 in 8⁰.

Новий чоловік. Повість И. Нечуя. „Правда", ч. 3—9. Окреме: у Львові, стор. 54 in 8⁰.

1874 рік:

Повісті И. Левицького. Київ, стор 375 in 8⁰ [Хмари. Не можна бабі Парасці вдержатись на селі. Запорожці].

Рибалка Панас Круть. Київ, стор. 67 in 16⁰.

Запорожці. Казка. Київ, стор. 40 in 16⁰.

Не можна бабі Парасці вдержатись на селі. „Кіевлянин", ч. 11; „Правда", ч. 5.

Екзамен. Уривок з повісти. „Правда", ч. 7.

Світогляд українського народу [Бог громовик-воїн. Громовик-пастух. Громовик хлібороб. Сліди пантеїзма в українській міфології] И. Нечуя. „Правда", ч. 16 і 17.

1875 рік:

Не можна бабі Парасці вдержатись на селі. Київ, 1875.

Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти. „Правда", ч. 23. Окроме: у Київі, 1875.

Оповідання И. Нечуя. Львів. стор. 202 in 8⁰. [Новий чоловік. Запорозці].

Бідний думкою багатіє. Мрія. „Правда“, ч. 24
На Кожумьяках. Комедія в 4 д. Київ, стор. 106 in 16°.
Маруся Богуславка. Оперета в 4 д. Київ, стр 70 in 16°.
Унія і Петро Могила. Київ, стор 40 in 8°.

1876 рік:

Перші Київські князі. Київ, стор. 68 in 8°.
Татари і Литва на Україні. Київ, стор. 42 in 8°.
Світогляд українського народа. Ескіз з української мифології И. Нечуя. „Правда“, ч. 1—23. Окроме: у Львові, стор. 80 in 8°.

1878 рік:

Микола Джеря. Повість „Правда“, т. I
Сёгочасне літературне прямування. „Правда“, т. II.
Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина Львів, стор. 150 in 8.
История Руси. И. Нечуй До Литви. Коштом т-ва „Просвѣта“. Львôвъ, 1878.

1879 рік:

Кайдашева сімья. Повість. „Правда“ ч. 3—12.
Українські гетьмани Иван Виговський та Юрій Хмельницький. Львів, стор. 58 in 8°.

1880 рік:

Кайдашева сімья. Повість. Львів, стор. 150 in 8°.

1881 рік:

Бурлачка. Повість. Київ, стор. 223 in 8°.
Приятелі. Оповідання. „Луна“ укр. альманах. Київ, 1881.
Шевченкова могила. Там же.
Житєпись I. Левицького (Нечуя) написана ним самим. „Світ“, ч. 7-8.
Гориславська нôчъ або Рыбалка Панасъ Кругь. Оповѣдання И. Нечуя. Календарь т-ва „Просвѣта“. Львів, 1881.
Украина въ артизмѣ „Зоря“, ч. 4.

1882 рік:

Диви московкы. Повисть. Кыивъ, стор. 104 in 12⁰.
Не можна баби Парасци... Кыивъ, стор. 16 in 16⁰.
Благословить баби Палажци... Кыивъ, стор. 16 in 16⁰.
Не можна бабѣ Парасцѣ.. Календарь т-ва „Просвѣта". Львôвъ.

1883 рік:

Микола Джеря. Повість. „Рада", укр. альманах. Київ.
Воздвиженскій и Дашковичъ. Зъ повѣ ти И. Нечуя. „Зоря", ч. 7—15.

1884 рік:

Запорозци. Казка. Львôвъ, стор. 42 in 16⁰.
Сёгочасне літературне прямування, ч. II. „Правда".
Старосвѣтскіе батюшки и ма.ушки. Повѣсть изъ быта укранскаго духовенства.„ Кіевская Старина", кн. 1, 5, 6 і 12.
Богданъ Хмельницкій пôдъ Збаражемъ и пôдъ Зборовымъ. И. Нечуя. Календарь т-ва „Просвѣта" на р. 1885. Львôвъ.

1885 рік:

Старосвѣтскіе батюшки и матушки. Повѣсть изъ быта украинского духовенства. „Кіевская Старина", кн 1, 8. 9 і 11. Окроме: стор. 400 in 8⁰
Чортяча спокуса. Оповидання. „Ныва", збірник Окроме: Одеса, стор. 45 in 8⁰.
Въ Карпатахъ. Записки и образки зъ подорожи И. Нечуя. „Дѣло", ч. 85—96. Окроме: Львів, стор. 64 in 16⁰.
Украинська трупа М. Старицького и М. Кропивницького. Дописъ зъ Кишинева И. Нечуя. „Дѣло". ч. 141.

1886 рік:

Невинна. Оповидання. „Степ", Херсонський беллетристичный збирныкъ. СПетербургъ.
Оповѣданя И. Нечуя. Додатокъ до „Батькôвщины" Львôвъ [Цап та баран. Жид та мужик. Дрібна рибка].
Два прыятелѣ. Оповѣдання И. Нечуя. Календарь т-ва „Просвѣта" на р. 1887 Львôвъ.

Дрегочинъ та Острогъ, померши украинськи городы. И. Нечуя. „Дѣло“, ч. 53—55.

1887 рік:

Дви московкы. Повисть. Кыивъ, стор. 84 in 8⁰.
Кайдашева симя. Повисть. Кыивъ, стор. 211 in 8⁰.
Прыятели. Кыивъ, стор. 40 in 8⁰.
Рыбалка Панасъ Круть. Кыивъ, стор. 40 in 8⁰.
Баба Параска та баба Палажка. Кыивъ, стор. 39 in 8⁰.
Маруся Богуславка. Оперета на 4 дии. Кыивъ, стор. 79 in 8⁰.
На Кожумякахъ. Комедія на 5 дій. Кыивъ, стор. 108 in 8⁰.
Голодному и опенькы — мясо. Мищанська комедія-водевиль на 2 дии. Кыивъ, стор. 40 in 8⁰.
Два браты. Казка. „Ватра“, збірник. Стрий.
Въ концертѣ. И. Нечуя. „Зоря“, ч. 11—12.

1888 рік:

Старосвѣтски батюшки и матушки. Повѣсть з життя украинского духовенства 20-хъ роко̂въ XIX вѣку. „Зоря“, ч. 1—24.
Пропащі. Повість И. Нечуя. „Правда“, ч. 1—3. Окроме: у Львові, стор. 47 in 8⁰.

1889 рік:

Чортяча спокуса. Повисть. Кыивъ, стор. 52 in 8⁰.
Причепа. Повѣсть. И. Нечуя. Льво̂въ, стор. 351 in 8⁰.

1890 рік:

Хмары. Повѣсть. Льво̂въ, стор. 394 in 8⁰.
Над Чорним морем. Повість. „Зоря“, ч. 5—24.
Афонський пройдисвіт. Оповідання И. Нечуя. „Правда“, ч. IV—VI.
Украинскіе юмористы и шутники. Этнографическій очеркъ „Кіевская Старина“, кн. 9—11.

1891 рік:

Над Чорним морем. Повість. Львів, стор. 279 in 8⁰.
Навіжена. Повість. „Зоря“, ч. 1—10. Окроме: у Львові, стор. 240 in 8⁰.

Українські гумористи та штукарі. Етноґрафична студія. „Правда“, ч. 12.

Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною. Написавъ И. Баштовый. „Дѣло“. Окроме: у Львові, стор. 214 in 16⁰.

Витрогонъ. Оповидання. Кыивъ, стор. 16 in 16⁰.

1892 рік:

Микола Джеря. Повѣсть И. Нечуя. Львôвъ, стор. 162 in 8⁰.

Українські гумористи та штукарі. Етнографична студія. „Правда“, ч. 1, 2 і 6.

Попались! Дитячи рôздвяни сценки И. Нечуя. „Дзвôнокъ“, ч. 23—24.

1893 рік:

Поміж ворогами. Повість. „Зоря“, ч. 7—21. Окроме: у Львові, стор. 180 in 8⁰.

Марія Заньковецька, українська артистка. „Зоря“, ч. 10.

Попались. Дитячі різдвяні сценки в 1 дії. Львів, стор. 20 in 8⁰.

1894 рік:

Кайдашева симъя. Повисть. Харькивъ, стор. 152 in 16⁰.

1896 рік:

Не той став. Повість „Зоря“, ч. 11—20. Окроме: у Львові, стор. 129 in 8⁰; у Київі, стор. 207 in 8⁰.

1897 рік:

Голодному й опенькы мясо. Кыивъ, стор. 40 in 8⁰.

Стари ґультяи. Оповиданя. „Складка“, альманах. СПетербург.

1898 рік:

Живцем поховані. Оповідання. „Привіт Івану Франку“, збірник. Львів.

1899 рік:

Повисти й оповидання. Том I. Зъ портретом автора. СПетербург, стор. 757 in 8⁰. [Микола Джеря. Запо-

рожці. Бурлачка. Баба Параска та баба Палажка. В концерті. Два брати. Вітрогон. Приятелі. Рибалка Панас Круть. Невинна. Попались. Бідний думкою багатіє. Поміж ворогами]

Гетьман Іван Виговський. Історична повість. У Львові, стор. 349 in 8⁰.

Українські гетьмани Бруховецький та Тетеря. „Руслан“, ч. 86—96. Окроме: Львів, стор. 52 in 8⁰

1900 рік:

Повисти й оповидання. Том II. Старосвитськи батюшки та матушкы. Кыивъ, стор. 453 in 8⁰.

Без гуття. Оповідання по декадентському. „Л.-Н. Вістник“, кн. 11—12.

1901 рік:

Повисти й оповидання. Том III. Кыивъ, стор. 470 in 8⁰ [Нахаба (Причепа). Навижена].

1902 рік:

Зъ давнихъ часивъ. Про гетьмана Богдана Хмельницького. Харькивъ, стор. 31 in 16⁰.

Не можна баби Парасци вдержатись на сели „Викъ“, т. II. Кыивъ.

Рыбалка Панасъ Круть. Там же.

На баштани. Зъ повисты „Хмары“. Там-же.

Товарыши. Зъ повисты „Прычепа“. Там-же.

1903 рік:

Роковый украинськый ярмарок. Лыстъ до однієї пани. „З-надъ хмаръ и зъ долинъ“, альманах. Одеса.

Пропащи. Повисть. „Литературный Збирныкъ на спомынъ О. Кониського“. Кыивъ.

1904 рік:

Гуморески. Львів, стор. 127 in 19⁰ [Баба Параска та баба Палажка. Невинна. Чортяча спокуса].

Хмари. Повість. У Львові.

1905 рік:

Гастроли. Оповидання. „Зъ потоку життя“, альманах. Херсон.

Повисти й оповидання. Том II. Трете выдання. Кыивъ, стор. 550 in 8° [Старосвицьки батюшкы та матушкы. Бурлачка].

Повисти й оповидання. Том IV. Кыивъ, стор. 370 in 8° [Над Чорним морем. Київські прохачі].

1907 рік:

Сьогочасна часописна мова на Україні. „Україна“, кн. 1—3.

1908 рік:

Повісті й оповідання. Том V. Київъ, стор. 380 in 8° [Хм ри].

1911 рік:

Нові повісті й оповідання. Том VII. Київ, стор. 419 in 8° [Не однаковими стежками. Телеграма до Грицька Бинди. Вольне кохання. Ніч на Дніпрі. В диму та в полумьї].

1912 рік:

Нові повісті й оповідання. Том VIII. Київ, стор. 412 in 8° [На гастролях в Микитянах. Вечір на Владимирській горі. Шкодливе ягня. В Карпатах. Афонський пройдисвіт. Сельська старшина бенькетує. Жовті гуси. Криве дзеркало української мови].

1914 рік:

Повісті й оповідання. Том IX Київ, стор. 310 in 8° [Дивовижний похорон. Кохання з притичинами. Українські гумористи та штукарі. Живцем поховані. Без пуття. Гастролі].

Граматика Українського язика. Ч. I. Етимологія. Київ, стор. 166+90+84 in 8°.

Граматика української мови. Ч. II. Синтаксис. Київ, стор. 94 in 8°.

2. Головніша література про Ів. Левицького-Нечуя.

Автобіографія. „Світ", 1881 (передрукована в цій книзі)

Грінченко Б.—Перед широким світом. Київ, 1907.

Грушевський О.—З сучасної української літератури. Київ, 1918.

Дорошенко Д.—Ів. Сем. Нечуй-Левицький. „Книгарь", 1918, ч. 8.

Драгоманов М.—Українське письменство 1866—1873 р р. „Л.-Н. Вістник", 1902, кн. X—XII.

Єфремов С. — Історія українського письменства. Київ, 1917; або—т. II, Київ-Ляйпціг, 1919.

Бытописатель пореформенной Украины. „Кіевская Старина", 1905, кн. I.

Відгуки з життя і письменства. „Л.-Н. Вістник", 1907, кн. V.

З нашого життя за р. 1913-й (розд. III) Київ, 1914.

Кошовий (Кониський О).—Коли-ж виясниться? „Правда", 1875.

Мяковський В. — Письменник-народолюбець. Л.-Н. Вістник", 1918, IV—VI.

Ніковський Ан.—Граматика Ів. Нечуя-Левицького. „Основа", 1915, II.

Огоновський О.—Историія литературы рускои, ч. III, в I. Львів, 1891.

Одовець К. (Кониський О). — Критичний огляд книжки Н. Петрова. „Дѣло", 1884 (про Левицького) ч. 62.

Петров Н. И. — Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1889.

Р-ва (Русова С.) — Народник в українській літературі. Л.-Н. Вістник", 1902, кн. II.

Т-ко С. — Іван Нечуй-Левицький. Біографичний нарис. Київ, 1919.

Украина въ произведеніяхъ новѣйшихъ ея писателей,— „Недѣля", 1883, ч 44.

ЗМІСТ.

115—120. **Барвінський Олександер,** Спомини з мого життя. II.
121—123. **Кобилянська О.,** Земля I, повість.
124—126. **Кобилянська О.,** Земля II, повість.
127—128. **Шов Б.,** Цезар і Клеопатра, драма.
129. **М. Вовчок,** Не до пари, Два сини й инші оповід.
130—134. **Маковей О.,** Залісся, повість.
135—139. **Кониський Ол.,** У гостях добре, дома ліпше, повість.
141—142. **Федькович Ю.,** Довбуш, траґедія.
143—144б. **Федькович Ю.,** Оповідання.
145. **Гринюк Лесь,** Весняні вечері, новелі.
146. **Леся Українка,** Орґія, драматична поема.
147. **Федькович Ю.,** Так вам треба, фарс.
148. **Федькович Ю.,** Як козам роги виправляють.
149—149а. **Шевченко Т.,** Музика, повість.
150. **Кропивницький М.,** По ревізії, комедія в 1 дії.
151—151а. **Шевченко Т.,** Артист, повість.
152—153. **Карпенко-Карий,** Бурлака, драма.
154. **Бобикевич О.,** Настоящі, комедія в 1 дії.
155—156. **Шевченко Т.,** Гайдамаки, поема.
157. **Федькович Ю.,** Люба́—згуба, повість.
158. **Шніцлер, Артур,** Ляйтнант Ґустль, новеля.
159—160. **Левицький-Нечуй Ів.,** Пропащі, повість.
161. **Кобилянська Ольга,** Битва, нарис.
162. **Підмогильний В.,** В епідемічному бараці, нарис.
163. **Кобилянська Ольга,** Природа, новеля.
164—165. **Плятон,** Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
166—167. **Карпенко-Карий,** Житейське море, комедія.
168—170. **Єфремов С.,** М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171. **Маркс Карл,** Наймана праця й капітал.
172—173. **Мирний Панас,** Лихі люде, повість.
174—176. **Дорошенко Дм.,** П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
177—179. **Містраль Фред.,** Спогади й оповідання.
180—182. **Коцюбинський М.,** Fata morgana.
183—184. **Костомаров М.,** Дві руські народности.
185—187. **Бойко В.,** Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
188—189. **Ромен Роллян,** Вовки, revол. драма.
190. **Коцюбинський М.,** Лялечка, Поєдинок (оповідання).
191—192. **Коцюбинський М.,** На віру и инши оповідання.
193. **Коцюбинський М.,** П'ятизлотник, Помстився, Хо.
194. **Коцюбинський М.,** Для загального добра, оповід.
195—196. **Коцюбинський М.,** Пе-коптьор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
197. **Коцюбинський М.,** По-людському і ціпов'яз, оповід.
198. **Коцюбинський М.,** Дорогою ціною, оповідання.
199—201. **Франс Ан.,** Злочинство Боннара.
202—203. **Ромен Роллян,** Дантон, revол. драма.
204—205. **Дорошенко Дм.,** Костомаров (Літ. хар. укр. письм. VI).
206—207. **Єфремов С.,** Карпенко-Карий (Літ. хар. укр. письм. VII).
208. **Мирний П.,** Серед степів, оповідання.
209. **Мирний П.,** Лихо давне й сьогочасне, повість.
210—211. **Мирний П.,** Як ведеться — так і живеться.
212. **Васильченко С.,** Талант, повість.
213. **Коцюбинський М.,** Коні не винні.
214—215. **Карпенко-Карий,** Сава Чалий, трагедія.
216—219. **Єфремов С.,** Левицький-Нечуй (Літ. хар. укр. п. VIII).
220—221. **Леся Українка,** Лісова пісня, драма.
222—223. **Леся Українка,** Кассандра, драма.
224—225. **Леся Українка,** Камінний Господарь, драма.
226. **Леся Українка,** Адвокат Мартіян, драма.

PG
3948
L47
Z64
1918
c.1
ROBA

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

DO NOT
REMOVE
THE
CARD
FROM
THIS
POCKET

